

Makale Gönderim Tarihi: 02/04/2019 – Makale Kabul Tarihi: 28/05/2019

SON DÖNEM ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ *MİSBÂHU'L-ENVÂR* ADLI ESERDE YÜKLEME VE İLĞİ HÂLİ ÇEKİMİ

Ümit EKER*

Öz

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli çekiminde kullanılan “+nI” eki, hem Çağatay Türkçesi metinlerinde hem de bazı günümüz Özbek ağızlarıyla Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçesi başta olmak üzere bazı lehçelerde ilgi hâli işlevinde kullanılmaktadır. Son dönem Çağatay Türkçesiyle kaleme alınan “Misbâhu'l-Envâr” adlı eserde de ilgi hâli çekimi 1 örnek hariç tamamıyla “+nI” ekiyle yapılmıştır. Esasen Taşkent ağzının dil kullanım özelliklerini gösteren metinde yükleme ve ilgi hâllerinin kullanımı konusunda özgün kullanımlar bulunmaktadır. Çağatay Türkçesinde yükleme hâli işlevindeki “+nI” eki bu eserde hem yükleme hem de ilgi hâli işlevindedir. Çağatay Türkçesinin standart ilgi hâli eki olan “+nIη” ise 1 örnek dışında 9 yerde yükleme hâli işlevindedir. Ayrıca “+nI” yükleme hâli ekinin 3 yerde sıra dışı bir durum olarak geçişsiz ve edilgen fiiller ile 1 yerde de isim cümlesinde kullanıldığı görülmüştür. Bu durum yükleme ve ilgi hâli eklerinin işlev açısından nöbetleştiğini ve birbirlerinin yerine kullanılabildiklerini göstermektedir. Bu farklı kullanımlar yükleme ve ilgi hâllerini incelemeyi gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Son Dönem Çağatay Türkçesi, İlgi Hâli Eki, Yükleme Hâli Eki, Misbâhu'l-Envâr.*

ACCUSATIVE AND GENITIVE INFLECTION IN THE BOOK *MİSBÂHU'L-ENVÂR* WRITTEN IN THE FINAL PERIOD CHAGATAI TURKISH

Abstract

“+nI” suffix that is used in accusative inflection in Chagatai Turkish has stil been utilized as genitive case in both the texts of Chagatai Turkish and some dialects, notably Karachay-Balkar and Kumuk Turkish by Uzbek mouth. Genitive inflection in the book called “Misbâhu'l-Envâr” that was written in the last period Chagatai Turkish was completely actualized by “+nI” suffix except for 1 sample. There are original uses about accusative and genitive cases in the text that show the language characteristics of Tashkent dialect. “+nI” suffix that is in accusative function in Chagatai Turkish is both accusative and genitive cases in this related text. “+nIη” that is the standard accusative suffix of Chagatai Turkish functions as accusative case on 9 lines except for 1 sample. Moreover, “+nI” accusative suffix was used in a noun clause on 1 line and also within transitive and passive verb as an extraordinary status on 3 lines. This shows that accusative and genitive suffixes are interchangeable and they functionally take turns. These different uses necessitate to analyzing accusative and genitive cases.

Keywords: *Last Period Chagatai Turkish, Genitive Suffix, Accusative Suffix, Misbâhu'l-Envâr.*

*Dr. Öğr. Üyesi Ümit Eker, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Türk İslam Edebiyatı A.B.D., umiteker@gmail.com, <http://orcid.org/0000-0002-4380-1815>.

Giriş

Çağatay Türkçesinde ilgi hâli “+nI²η” ekiyle yapılır, zaman zaman isim tabanındaki yuvarlak ünlülerin ve dudak ünsüzlerinin etkisiyle ekin “+nU²η” şekli de görülebilmektedir (Eckmann, 1988: 57). Yükleme hâlinde ise “+nI²” eki kullanılır (Eckmann, 1988: 63, 64). Bu genel kuralın bozulduğu, yani ilgi hâli ekinin yükleme hâli, yükleme hâli ekinin de ilgi hâli işleviyle kullanıldığı seyrek de olsa görülebilir.

Çağatay Türkçesinde “+nI²” yükleme hâli ekinin ilgi hâli işleviyle kullanılabildiği çeşitli araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Bu çalışmalarda ekin çoğunlukla yükleme hâli ekinin işlev değişikliği yoluyla ilgi hâli işlevini de karşıladığı ifade edilmiştir. Ancak bu görüşün yanı sıra, ekin bağımsız kökten geliştiğini savunan çalışmalar da bulunmaktadır. Bu iki görüşe ek olarak Türk dilinde ilgi hâlini hâl kategorisi içerisinde değerlendirmeyen çalışmalar da göze çarpmaktadır. Hâl eklerinin fiille münasebet kuran ekler olduğu ön kabulünden hareketle ilgi hâli ekinin isim ve edatla münasebet kurduğu, fiille kurmadığı, dolayısıyla ekin bir hâl eki olarak değerlendirilemeyeceği belirtilmiştir¹. Bu çalışmada son dönem Çağatay Türkçesiyle yazılmış, tarafımızdan yayımlanan (Eker, 2017) “*Misbâhu'l-Envâr*” adlı eserdeki örneklerden hareketle “+nI²” ilgi hâli ekinin çağdaş Türk lehçelerindeki özellikle de Özbek Türkçesi ağızlarındaki kullanımları, fiille münasebet kurup kurmadığı, sadece eklendiği isimle mi ilgili olduğu, belirlilik işlevinin isimde mi yoksa fiilin anlamında mı ortaya çıktığı gibi hususlar değerlendirilecek, ekin kökenine ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır. Öncelikle “+nI²” ilgi hâli ekinin kullanımı konusunda fikir vermesi açısından “*Misbâhu'l-Envâr*” adlı eser, ardından Taşkent ağzını eserine yansıtan Bâsıthân ibn Zâhidhân hakkında bilgiler verilecek, ilgi hâli ekinin kökeni ve işlevi ortaya konulacaktır.

1.ÜZERİNDE ÇALIŞILAN *MİSBÂHU'L-ENVÂR* “NURLARIN KANDİLİ” ADLI ESER HAKKINDA BİLGİLER

Özbekistan’da daha çok “*Hadîs-i Uşfûriy*” adıyla tanınmış olup “Nurların Kandili” anlamına gelir. H. 1328 / M. 1910 yılında Taşkent’te yayımlanmış, bu ilk yayının ardından M. Hasanî tarafından 1993 yılında düzenlenerek ikinci kez yayımlanmıştır (Coşkun, 2002:218; Coşkun, 2003: 186; Coşkun, 2007:285; Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a:2; Şâşî, 2011b: 3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6)². Eser, 157 sayfadan oluşmakta olup Muhammed bin Ebî Bekr er-Râzî’nin Arapça “*Erbâûne Hadîsen fi'l-Afvi ve'l-Gufrân*”³ adlı “Kırk Hadis” eserinin Çağatay Türkçesine çevirisidir.

“*Misbâhu'l-Envâr*” farklı dönemlerde farklı raviler tarafından rivayet edilen 40 hadisi konu alır. Hadisler, çeşitli ayet, hadis ve hikâyelerle açıklanmış, okuyucuya hadislerin dünyası kavratılmaya çalışılmıştır.

¹ Çalışmanın hacmi düşünülerek konuyla ilgili ayrıntıya girilmeyecektir. İlgi hâlini hâl kategorisi içerisinde değerlendiren çalışmalar için bk.; Kononov, 2001; Zeynalov, 1993; Banguoğlu, 2000; Ergin, 2009; Korkmaz, 2009. İlgi hâlini hâl kategorisi içerisinde değerlendirmeyen çalışmalar için bk.; Burhan, 1999; Kahraman, 1999; Grönbech, 2000; Delice, 2000; Gülsevin, 2004; 2009; Ediskun, 2004; Gencan, 2007; Sev, 2007; Erkman Akerson, 2008; Karahan, 2011; Önler, 2012; Bilgegil, 2014; Kara, 2018.

² Bu çalışma, 1910 yılında Taşkent’te yayımlanan ilk yayındır. Yayının Bâsıthân ibn Zâhidhân’ın oğullarının düzenlemeleriyle Gulami matbaasında basıldığı (Şâşî, 1910: 1) ifade edilmiştir.

³ Eser ve müellifle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Taha, 2013: 11; Eker, 2017: 24 - 30.

Sayfalarda 18 satır bulunmaktadır. Ayet ve hadisler eserin orijinal dili olan Arapça ile verilmiş, hadis üzerindeki açıklamalar ve hikâyeler ise Türkçe olarak hadisten hemen sonra yapılmıştır. Eserin orijinali olan “*Erbâûne Hadîsen fi'l-Afvi ve'l-Gufrân*” adlı çalışma Türkiye’de M. Taha tarafından, Çağatay Türkçesine yapılmış çevirisi ise tarafımızdan yayımlanmıştır⁴.

2. MİSBÂHU’L-ENVÂR’IN YAZARI BÂSİTHÂN İBN ZÂHİDHÂN ŞÂŞÎ (1877 - 1978) HAKKINDA BİLGİLER

Bâsithân ibn Zâhidhân 1877’de Özbekistan’ın Taşkent şehrinde dünyaya gelir. Taşkent’te “Hekîriy”⁵ lakabıyla tanınır. Babası Zâhidhân ibn Muhammed Sâdikhân devrinin önemli hekimleri arasındadır. Bâsithân babasının yanında küçük yaşlardan itibaren hekimlik mesleğini öğrenmeye başlamış, özellikle babasının yanında fiili olarak hasta tedavisine katılması bu alandaki pratik becerilerinin gelişmesini sağlamıştır. Babasının 1908 yılında vefat etmesi üzerine Bâsithân hekimlik yapmaya devam etmiş ve halk arasında bu meslekle öne çıkmıştır (Şâşî, 2003:2; Şâşî, 2004:5; Şâşî, 2007:2; Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a:2; Şâşî, 2011b:3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6).

Bâsithân aynı zamanda bir Özbek şairi, çevirmen, tashihçi, öğretmen ve akademisyendir. 1908 - 1918 yılları arasında Ârifcanov Yayınevinde musahhih, 1918 - 1930 yılları arasında Çinaz ve Çimkent şehirlerinde öğretmen, 1944 - 1953 yılları arasında Doğu Elyazmaları Enstitüsünde asistanlık görevlerinde bulunmuştur (Şâşî, 2003: 2; Şâşî, 2004:5; Şâşî, 2007:2; Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a:2; Şâşî, 2011b:3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6).

Bâsithân edebî çalışmalarını “*Beyâz-ı Hekîriy*” olarak adlandırdığı kitapta toplamıştır. Bu eser incelendiğinde onun Arapça ve Farsçayı, çok iyi derecede bildiği ve kullandığı anlaşılır. O, gazel, muvaşşah, murabba, müsemmen, tercii bend, muhammes nazım şekilleri başta olmak üzere birçok edebî türde eserler vermiştir (Şâşî, 2003:2; Şâşî, 2004:5; Şâşî, 2007:2; Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a:2; Şâşî, 2011b:3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6).

Bâsithân 1917 yılına kadar Taşkent’te hem hekimlik hem de ilmî ve edebî faaliyetlerde bulunmuştur. 1917 yılından sonra Sovyet rejiminin baskılarının artması üzerine edebî faaliyetlerinde duraklama gözlenmiştir. Bâsithân bu dönemde daha çok kendini gizlemeye çalışmıştır. Özellikle 1917 sonrasında sosyal bilimlerin birçok sahasında faaliyet gösteren birçok Özbek aydın ve fikir adamının çeşitli gerekçelerle öldürüldüğü bilinmektedir. Bâsithân’ın uzman bir hekim olması, devrinin önde gelen devlet adamlarına hekimlik yapması onun hayatta kalışını kolaylaştırmıştır. Bâsithân hayatı boyunca 13 kitap yazmıştır. Bunların 12’si yayımlanmıştır (Şâşî, 2003:2; Şâşî, 2004:5; Şâşî, 2007:2; Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a: 2; Şâşî, 2011b: 3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6).

1917 - 1940 arasındaki çalkantılı dönemden sonra Bâsithân 1940 yılında tekrar yazmaya başlamıştır. Hekimlik deneyimlerini “*Tıp Kanunları*” adlı eseriyle ortaya koymuştur. Eser 1942 yılında “*Kânûn-ı Bâsitiy*” (Bâsithân’ın Tıp Kanunları) adıyla iki cilt olarak yazılmış olup halk arasında “*Kânûnu’l-Mebsût*” adıyla bilinir. Bâsithân, 1944’te “*Ferhengü’l-Mebsût*” adlı tıp sözlüğünü, 1950’de de “*Fevâidu’l-Edviyâ*”

⁴ Türkiye’de yayımlanan ve Arapça orijinal eserin Türkiye Türkçesine çevirisi mahiyetinde olan çalışma için bk.; Taha, 2013; Arapça orijinal eserin Çağatay Türkçesine çevirisi mahiyetinde olan eser üzerinde yapılmış çalışma için ise bk.; Eker, 2017.

⁵ Şâşî, 2009: 2’de “Herikiy” olarak geçer.

(İlaçların Faydaları) adlı eserini yayımlamış, “*Esâmiyu’l-Emrâz velâ Edviyâ*” (Hastalıklar ve İlaçların İsimleri) adlı eserin yazımına başladıysa da bu eseri tamamlayamadan 1978 yılında vefat etmiştir (Şâşi, 2003:2; Şâşi, 2004:5; Şâşi, 2007: 2; Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Bâsithân’ın Taşkent’te sahaflar çarşısında bir kitapçı dükkânının olduğu ve burada kitap satışının yanı sıra saatçilikle de uğraştığı bilinir. Bâsithân’ın torunları bugün Taşkent’te yaşamakta ve dedelerinin eserlerini düzenlemek ve yayımlamakla meşguldürler (Şâşi, 2003: 2; Şâşi, 2004:5; Şâşi, 2007:2; Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Bu bilgilerden Bâsithân ibn Zâhidhân’ın doğma büyüme Taşkentli olması nedeniyle Taşkent ağzının özelliklerini eserlerine yansıttığı anlaşılmaktadır. “*Misbâhu’l-Envâr*”daki “+nI²” ekinin hem yükleme hem de ilgi hâli işlevinde kullanılmasında Bâsithân’ın konuşma dilinde Taşkent ağzının özelliklerine sahip olmasının büyük payı vardır. Dolayısıyla Bâsithân’ın sahip olduğu bu ağız özelliği yazdığı eserlere de yansımıştır, denilebilir.

2.1. Bâsithân ibn Zâhidhân Şâşi’nin Eserleri

Bâsithân ibn Zâhidhân Şâşi tıp, edebiyat, geometri ve din konularında toplamda 13 eser kaleme almıştır. Bunların 12’si yayımlanmıştır. Bunlar şunlardır:

Kânûnu’l-Mebsût (Kânûn-ı Bâsitiy): Tıp kanunlarını ele alan 2 ciltlik eserdir. 1942 yılında yazılmıştır. 1. cilt “Özr Fa Şi”, elyazmaları bölümü 8921, 2. cilt “Özr Fa Şi” 8922 numarada kayıtlıdır (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b: 3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Ferhengu’l-Mebsût: Diğer adı “*Istulâhatu’l-Etubbâ fi İntifiâtu’l-Ehibbâ*” “Dostların Faydalanmaları İçin Yazılan Tıbbi Terimler Sözlüğü”dür. Eser 1944 yılında yazılmış olup “Özr Fa Şi”, elyazmaları bölümü 8921 numarada kayıtlıdır (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Fevâyidu’l-Edviyâ ve Mevâidu’l-Agziyâ: Eser “İlaçların ve Sofra Yemeklerinin Yararları” anlamında olup eserde tıbbin çeşitli konuları üzerinde durulmuştur (Şâşi, 2009: 2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Amel-i Hendese: Eser “Geometri Uygulamaları” anlamındadır. “Özr Fa Şi”de 11258 numarada kayıtlıdır (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Mukaddime-i İlm-i Ferâyiz: Eser “Mirasın Bölüştürülmesi İlimine Giriş” anlamında olup. “Özr Fa Şi”de bulunur (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Fevâyidu’l-Muslimiyn: “Müslümanlara Faydalı Bilgiler” anlamında dinî bir eserdir. İmam-ı Suyûtî’nin “*Enîsu’l-Celis*” adlı eserinin tercümesidir. Bugün “Özr Fa Şi”de 1237 numarada kayıtlıdır, ilk yayımı 1913’te Taşkent’te taş basma şeklinde yapılmıştır (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Menbau’l-Maârif: “*Ecmâu’l-Letâyif*” adlı eserin Çağatay Türkçesine yapılmış tercümesidir. 1914’te Taşkent’te yayımlanmıştır (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a: 2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Duzd ve Kazı: “Hırsız ve Kazı” anlamındadır, Taşkent’te 1907 yılında yayımlanmıştır (Şâşi, 2009:2 - 6; Şâşi, 2011a:2; Şâşi, 2011b:3 - 7; Şâşi, 2012: 3 - 6).

Hakâyıku'l-Esrâr: “Hakikatlerin Sırrı” anlamındadır, C. Hasanov tarafından Taşkent’te taş basma olarak yayımlanmıştır (Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a:2; Şâşî, 2011b:3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6).

Devân-ı Herikıy: Bâsıthân bu eseri bitirmiş ancak yayımlayamadan vefat etmiştir. Eser 2009 yılında Taşkent’te Zâhidhân İslamov’un editörlüğünde yayımlanmıştır (Şâşî, 2012: 3 - 6).

Hadîs-i Uşfûriy: Eserin diğer adı “Nurların Kandili” anlamına gelen “Misbâhu'l-Envâr”dır. Taşkent’te 1910 yılında yayımlanmıştır. Muhammed bin Ebû Bekr er-Râzî’nin Arapça olarak yazdığı “Erbâûne Hadîsen fi'l-Afvi ve'l-Gufrân” adlı eserinin çevirisidir (Coşkun, 2002: 218; Coşkun, 2003: 186; Coşkun, 2007:285; Şâşî, 2009:2 - 6; Şâşî, 2011a:2; Şâşî, 2011b:3 - 7; Şâşî, 2012: 3 - 6).

3. “+nI²” İLGİ HÂLİ EKİNİN KÖKENİ VE BUGÜNKÜ GÖRÜNÜMÜ

Çağatay Türkçesinde “+nI²” ilgi hâli ekinin kökeni konusunda 4 görüş öne çıkmaktadır: Ekin Eski Türkçedeki “+nI²” yükleme hâli ekinden geliştiğini savunan görüş, yükleme hâli ekindeki işlev değişikliği sonucu oluştuğunu savunan görüş, fonetik olaylar sonucu oluştuğunu savunan görüş ve bağımsız kökten geliştiğini savunan görüş. Bunlar arasında en fazla kabul gören görüş ekin yükleme hâli ekinin işlev değişikliği yoluyla ilgi hâli işlevini de üstlendiğini savunan görüştür. Bu görüşler aşağıda özetlenmiştir:

3.1. Ekin Eski Türkçedeki “+nI²” Yükleme Hâli Ekinden Geldiğini Savunan Görüşler

Bu görüşün en önemli savunucusu T. Tekin’dir. Araştırmacı “*On the Origin of the Turkic Genitive Suffix*” adlı çalışmasında, “+n” ilgi hâli ekinden hareketle Yakutçada bağımsız bir ekle sağlanan ilgi hâli bulunmadığını, ancak iyelik gövdelerinin çekiminde ve yalnızca üçüncü kişiyle bitenlerde yükleme çekimiyle aynı “+n” şeklinde bir ilgi şeklinin bulunduğunu belirtmiştir: “*saxa til-in Grammatika-ta ‘Yakut dilinin grameri’, saxa til-î-n Morfologiya-tî-n... üöreten baran*”(2003: 350; 2013: 159). İlk örnekteki “+in” eki ilgi, ikincisindeki “+n” eki ise yükleme hâli işlevindedir. Eski Yakutça ve Ana Türkçede ilgi ve yükleme hâllerini oluşturur. Ek, yapısındaki “n” sesinin nazallaşması sonucu meydana gelmiş, geç dönem Ana Türkçede yükleme hâli ekinden ayrılmıştır (2003: 350; 2013: 159). T. Tekin, “*bizin-ka, sizin-ka*” kelimelerindeki yönelme hâli ekini almış şekillerin “*biziña, *siziñä” şekillerine dönüştüğü ve bunun sonucunda da ekin “+in” şeklinde genelleştiğini belirtmiştir. Ekin “+nI²” şeklininse zamirlere gelen “+I²” ilgi hâli ekinin ek kaynaşması veya hecelemenin sonucunda meydana geldiğini (*menin - me-niñ; senin - se-niñ; anıñ - a-nıñ*) sonraki süreçte diğer isimlerin üzerine de gelerek genelleşmiş olabileceğini ifade etmiştir (2003:350; 2013: 160)⁶. T. Tekin’e göre Çağatay Türkçesindeki ilgi hâli işlevli “+nI²” ekinin kökeni eski bir belirtme eki olan “+nI²” ekidir (2003: 348; 2013: 158).

⁶ T. Tekin’in bu görüşüyle benzer görüşe E. Gulam da sahiptir. E. Gulam, “*Özbek Tilide Kelişikler*” adlı çalışmasında konuyla ilgili şunları dile getirir: “*İlgî hâli ekinin “+I²” biçiminin ünsüz ile biten kelimelere geldiği, bu eklerdeki “i” sesinin iki ünsüzü bağlamak için kullanıldığı yönünde bir algıya yol açmaktadır. “men, sen, biz” zamirlerine ilgi hâli eki geldiğinde “men-iñ, sen-iñ, biz-im” şekilleri oluşarak birinci şahıslarda ek “+im” şekline dönüşür. Bu nedenle ilgi hâli ekinin sadece “+ñ” olması lazım gelir. Bu durum, A. Bogoroditskiy’nin “+niñ” ekindeki “n” sesinin, zamirlerin sonundaki “n” sesinin eke katılmasıyla ortaya çıktığı yönündeki görüşünü kuvvetlendirmektedir. Bu durumda ilgi hâli*

Ekin Eski Türkçedeki yükleme hâli ekinde geldiğini savunan bir diğer araştırmacı Z. Korkmaz'dır. Korkmaz, “*anı için*” vb. “zamir + edat” kuruluşundaki “+nI²” ekinin gerçekte yükleme hâli eki olduğunu, fakat bu yapılardaki ilgi hâli işlevinin muhtemelen Türkçesinin söz dizimiyle ilgili özel bir durum olduğunu belirtmiştir (1995: 95).

3.2.Ekin Yükleme Hâli Ekindeki İşlev Değişikliği Sonucu Oluşturduğunu Savunan Görüş

Ekin yükleme hâli ekindeki işlev değişikliği sonucu oluşturduğunu savunan görüşlerin en bilineni K. Grönbech'e aittir. Grönbech, ilgi hâli ekinin en eski şeklinin hâl eki değil de bir türetme eki olabileceğini, bu ekin muhtemelen akli olan varlıkları gösteren isim köklerinden sahiplik isimleri yaptığını (2000: 89) belirtmiş, bunun da gerçekte “*neη*” şeklindeki bir isimden gramerleşme yoluyla ek durumuna geldiğini ifade etmiştir. Ona göre ilgi hâliyle yükleme hâlinin aynı ekle teşkil edilmesi “işlevsel paralellik” olarak adlandırılabilir. Bu iki ek, işlev bakımından birbirine çok yakındır; fakat kaynak bakımından birbirinden ayrıdır. İki ek arasındaki bu işlev paralelliği Özbek Türkçesinin Taşkent ve Semerkant ağızlarıyla bazı Kafkas ağızlarında aynı ses yapısına ulaşmayı kolaylaştırmıştır (2000: 141).

İşlev değişikliği görüşünün en önemli savunucularından biri de L. Karahan'dır. Karahan “*Yükleme (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler*” adlı çalışmasında (2011: 216), yükleme hâli ekinin Türk dilinin tarihsel gelişim sürecinde zaman zaman ilgi hâli ekinin yerine de kullanılabildiğini, bunun nedeninin iki ek arasındaki işlev paralelliği olduğunu belirtmiş her iki ekin de isimleri “belirtme” işlevi yaptığını savunmuştur. Karahan konuyla ilgili olarak şunları ifade etmiştir: “*Yükleme ve ilgi hâli ekleri, diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebet kuran ekler değildir. Fonksiyonları eklendikleri kelimelerle sınırlıdır. Yükleme hâli eki, nesnenin belirticisidir; nesne yapıcı değildir. Var olan nesneye belirlilik kazandırır. İlgi hâli eki de isme belirtme, sahiplik, mensubiyet, ilgi vb. anlamlar kazandıran bir ektir. Yükleme ve ilgi hâli ekinin bu fonksiyonları 'ismin kendi dışındaki kelimelerle münasebetini ifade eden bir gramer kategorisi' şeklinde tanımlanan 'hâl' kavramına uygun düşmemektedir. Bu iki ekin hâl eki sayılması doğru değildir. Yükleme hâli vardır; ancak bu hâl eksizdir. Ek yükleme hâlindeki nesnenin belirticisidir. İlgi hâlinin varlığı meselesi tartışmalıdır. Ancak burada da ek belirtme görevi yapmaktadır. İşte bu sebeple hâl ekleri değerlendirilirken, her iki ekin de başka kelimelerle münasebet kuran ekler olmadıkları noktasından hareketle diğer hâl eklerine benzemedikleri hususu göz önünde bulundurulmalı ve bu iki ek hâl kategorisi içinde değil, ayrı bir kategori içinde işlenmelidir.*” (2011: 216, 217).

A. Rüstemov ve A. V. Gabain'e göre “+nI²” ilgi hâli eki özellikle Taşkent ve Semerkant ağızlarında yükleme ve ilgi hâli ekleri arasındaki işlev değişikliği sonucu ortaya çıkmıştır (Rüstemov, 1990: 26; Gabain, 1945: 60, 61).

İşlev değişikliği görüşü Özbekistan'da yayımlanan pek çok eserde ele alınmıştır. Örneğin, F. A. Abdullayev, “*Özbek Tiliniñ Harezmi Şeveleri*” adlı eserinde yükleme ve ilgi hâlinin aynı ekle teşkil edildiğini ifade etmiş, ekin kullanımıyla ilgili şu ayrıntılara yer vermiştir: “*Yükleme ve ilgi hâli çekimi Hive ve Urgenç ağızlarında ünlüyle veya*

eki, en eski biçimde “+η” sonra ses gelişimi ve değişimi sonucunda “+nI²η” biçimine dönüşmüş olabilir.” (1941: 16).

ünsüzle biten isim kök ve gövdelerinde '+nI²' ekiyle yapılır.”: *atni* ‘atın’, *gülni* ‘gülün’, *pahtanı* ‘pamuğun’, *diyetni* ‘diyetin’. Ek, 1. ve 2. teklik ile 3. teklik ve çokluk şahıs iyelik eklerinden sonra, ince ve kalın ünlülü isim kök ve gövdelerinin üzerine, ötümlü ve ötümsüz ünsüzlerden oluşan isim kök ve gövdelerine '+nI²' şeklinde gelir: *kulakımni* ‘kulağımın’, *işimni* ‘işimin’, *dişini* ‘dişinin’, *atızını* ‘babasının’, *innesini* “annesinin” (1965: 151).

M. Yöldaşev “*Özbek Tili Praktikumı IP*” adlı eserinde, Özbekistan’da konuşma dilinde yükleme ve ilgi hâli çekimlerinin aynı ekle yapıldığını ifade etmiştir: *Siz kimni zurriyotini bozorga olib chiqqanligingizni bilyapsizmi?* “Sizin kimin soyunu pazara çıkardığınızı biliyor musunuz?” (2006: 12).

G. Abdurahman, Ş. Şükürov ve K. Mahmudov, “*Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikasi, Fonetika - Morfologiya ve Sintaksis*” adlı eserlerinde yükleme hâli eklerinin başka ilgi hâl eklerinin işlevini de üstlendiğini, bu ek işlevlerden birinin de ilgi hâli olduğunu ifade etmiş ve şu örnekleri vermiştir: *Ikki zulfuñ köñüllärni panâhi (MN)*. “iki saçının gönüllerinin sığınağı”, *Lutfiyni niyati uldur ki, ... (Lutfiy.)* “Lutfi’nin niyeti odur ki ...” *Bir qirg'avulni üskünäsini tört kishi yeb tügätä almaydur (BN)*. “Bir sülünün etini dört kişi yer, bitiremez.” *Taqı qalg'an viläyatlarını barchasını alg'ay (Sh. tar.)*. “Ve geriye kalan şehirlerin hepsini alacak.” *Asilni xatası bolmas, nâkasni atası (Gulxaniy)*. “Asilin hatası olmaz, cimrinin babası.” *Köñlini qattıg'ılg'ıdın der edim, ... (Muqimiy)*. “Gönlünün katılığından bahsedirdim.” (2008: 90). Aynı eserde “+nI²” ilgi hâli ekiyle ilgili olarak yükleme hâli ekinin XIII - XIX. yüzyıllar arasına ait eserlerde görüldüğü, bu kullanımın özellikle “*Bâbüname*” adlı eserin diline özgü olduğu, “*Şeybâniname*” ve Ali Şir Nevâî’nin eserlerinde işlev değişikliği olarak değerlendirilebilecek bir değişime rastlanmadığı (2008: 90) belirtilmiştir.

H. Abdurahmanov, E. Refiyev ve D. Şadmankulova “*Özbek Tiliniñ Ameliy Grammatikasi*” adlı eserde ilgi hâli ekinin konuşma dilinde “+ni”, şiir dilinde “+n” ve “+in” şekillerinde kullanıldığını (1992: 132) belirtmişlerdir.

Y. Abduresulov’un, “*Türkiy Tillerniñ Kıyasıy - Tarihiy Grammatikasi*” adlı eserinde ilgi hâli ekinin Karaçay - Balkar ve Kumuk lehçelerinde “+nI⁴” şeklinde olduğu belirtilmiş ve şu örnekler verilmiştir: *burnu* “burunun”, *baynu* “zenginin” (2009: 94). Aynı eserde ilgi hâlinin Taşkent ağzında da bu şekilde olduğu belirtilerek bu ağızdan *nannı* “ekmeğin” (2009: 94) örneğine yer verilmiştir. Abduresulov’a göre yükleme ve ilgi hâli ekleri arasındaki yakınlık köken birliği değil, işlev yakınlığıdır ve bu yakınlaşma eski devirlerde gerçekleşmiştir (2009: 95).

H. A. Dadaboyev ve Z. T. Halmanova, “*Türkiy Tillerniñ Kıyasıy - Tarihiy Grammatikasi*” adlı eserinde yükleme hâlindeki işlev değişikliğinin XIV - XIX. yüzyıllar arasında yazılan eserlerin diline ait bir kullanım olduğunu belirtmişler, özellikle “*Bâbüname*” adlı eserde bu işlev değişiminin yoğun bir şekilde görüldüğünü (2015: 72) başka eserlerin dilinde böyle bir kullanım olmadığını ifade etmişlerdir.

G. Abdurahmanov ve Ş. Şükürov, “*Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikasi Morfologiya ve Sintaksis*” adlı eserde yükleme hâli eki olan “+ni”nin ilgi hâli işlevinde de kullanılabildiğini, bunun “*Bâbüname*” adlı eserin diline özgü bir kullanım olduğunu, benzer kullanımın diğer eserlerde daha az görüldüğünü ifade etmişlerdir: *Atayini közi toymas*. “Atâyî’nin gözü doymaz.”, *Lutfiyni niyati uldur ki...* “Lutfi’nin niyeti odur ki...”, *Bir kırgavulni üskünesini tört kişi yeb tügete almaydur*. “Bir sülünün etini dört kişi yiyip bitiremez.” Abdurahmanov ve Şükürov’a göre bu işlev değişikliği

Özbekistan'da şehir ağızlarında görülür, yani Özbekistan'daki bazı şehir ağızlarında yükleme ve ilgi hâlleri aynı ekle yapılıdır (1973: 44).

M. Askarova, R. Yunusov, M. Yöldaşev ve D. Muhamedova, “*Özbek Tili Praktikumı*” adlı eserinde yükleme ve ilgi hâli eklerinin konuşma dilinde “sesteş” olduğunu belirterek ekin kullanımıyla ilgili şu örnekleri vermişlerdir: *Siz kimni zurriyotini bozorga olib chiqqanligingizni bilyapsizmi?* “Siz kimin soyunu pazara çıkardığınızı biliyor musunuz?” (2006: 121, 122).

N. Recebov, “*Özbek Şeveşinasligi*” adlı eserinde Karluk, Çiğil ve Uygur ağızlarında isimlerin genellikle 6 hâlde bulunduğunu, bunların dördünün ekle sağlandığını, bu farklılığın ilgi ve yükleme hâlinin aynı ekle yapılmasından kaynaklandığını belirtmiştir (1996: 148). Recebov Özbek Türkçesi konuşma dilinde ilgi hâli eklerinin çok çeşitli olduğunu ifade ederek konuyla ilgili şu açıklamalarda bulunmuştur: Kıpçak lehçelerinde ilgi hâli genel olarak “+nI²η” ekiyle yapılıdır, ancak bunun yanı sıra “+nI²” ve türevlerine de rastlanılmaktadır. Karluk, Çiğil ve Uygur ağızlarında yükleme ve ilgi hâli aynı ekle yani “+nI²” ekiyle sağlanır: *Mana uçragen kişini adını bilmeymen.* “Karşılaştığım kişinin adını bilmiyorum.” (1996: 149, 150).

S. İbrahimov, “*Özbek Tiliniñ Andican Şevesi Fonetika ve Morfologiya*” adlı çalışmasında, Andican ağızında yükleme ve ilgi hâllerinin “+nI²” ekiyle yapıldığını belirtmiş ve şu örneği vermiştir: *Reyimcan ekesini aldige ketti, ekesini körgeç, tezdeyle kaytıp keledi.* ‘Reyimcan abisinin yanına gitti, abisini görünce aceleyle geri geldi.’ (1967: 144). İbrahimov ekle ilgili ayrıca şu açıklamalarda bulunmuştur: *Yükleme ve ilgi hâli ekleri Andican ağızında ‘+nI²’, ‘+dI²’, ‘+I²’ şekillerindedir. Ünlülerden ve ‘y’ ünsüzünden sonra ek yine ‘+nI²’ biçimindedir: özüyni (< özüñni) ‘kendinin’, ekeyni (< ekeyñni) ‘abinin’, me(n)ni ‘benim’* (1967: 144)⁷. *Andican şehir merkezi konuşma dilinde ek ‘+nI²’ şeklindedir, ancak bazen ötümlü ünsüzlerden sonra ‘+dI²’ şeklinde de görülebilmektedir. Ötümsüz ünsüzlerden sonra ise ek ‘+I²’ şekline dönüşür. Şehrin dışına çıkıldığında ‘+nI²’ ekine bu işlevde daha az rastlanır. Şehir kenarlarında ötümlü ünsüzlerden sonra ‘+dI²’ (yazdı küñüde ‘yaz / yazın gününde), ötümsüz ünsüzlerden sonra ‘+I²’ (attı dümi ‘atın kuyruğu’) şeklinde görülür* (1967: 145). *Ayrıca Andican ağızında ek dudak uyumuna girmez.*” (1967: 146).

V. V. Reşetov ve Ş. Şaabdurahmanov “*Özbek Dialektologiyası*” adlı eserinde “+nI²” ilgi hâli ekinin kullanımıyla ilgili şunları dile getirmiştir: *“Özbekistan’daki ağızlarda farklı sayılarda hâl ekleri kullanılmaktadır. Bazı ağızlarda 6 hâl eki görülürken bazılarında 5 veya 4 hâl eki bulunmaktadır. Daha az sayıda hâl eki görülen ağızlarda 2 hâl ekinin işlevi tek ekle sağlanır. Örneğin Taşkent ağızında yükleme ve ilgi hâli eki ünlüyle biten kök veya gövdeden sonra ‘+nI²’ şeklindeyken ünsüzle biten kök veya gövdeden sonra ise ek 19 farklı şekilde kullanılabilir. Karşı ağızında da benzer bir durum söz konusudur. Karşı ağızında yükleme ve ilgi hâli eki ‘+nI² ~ +dI²’ ve ‘+I²’ şekillerinde kullanılmaktadır* (1978: 132). *Fergana ağızında ilgi hâli ünlüyle biten kök veya gövdeden sonra ‘+ni’, ünsüzle biten kök veya gövdeden sonra ‘+di’ ve ‘+ti’ şeklinde kullanılır. Oğuz ağızlarına yakın olan Hive ve Urgenç ağızlarında ilgi hâli ünlüden sonra ‘+nI²’ şeklindedir.*” (1978: 133).

V. V. Reşetov ve Ş. Şaabdurahmanov, Özbekistan’daki ağızları “y’li” ve “c’li” olmak üzere ikiye ayırdıktan sonra bu iki grup ağız arasında ilgi hâlinin kullanımı

⁷ S. İbrahimov, burada dipnotta “+nI²” yükleme hâli ekinin Gazi Zahiruddin Muhammed Bâbü’ün eserlerinde ilgi hâli işlevinde olduğunu belirtmiş, Ali Şir Nevâî’nin ise bu iki hâli birbirinden ayırdığını ifade etmiştir.

konusunda büyük farklılıklar olduğunu belirtmişlerdir. Onlara göre örneğin “c’li” ağızlarda ek “+nI²η” şeklinde görülürken isim tabanındaki yuvarlak ünlülere veya dudak ünsüzlerine göre ekin ünlüsü yuvarlaklaşabilmektedir. “y’li” ağızlarda ilgi hâli eki “+ni ~ +di / +ti” şekillerindedir. Bu ekler ilgi hâlinin yanı sıra yükleme hâli işlevinde de kullanılır. Andican ağzındaki şu örnekler durumu ortaya koymaktadır: *sizni öziñizge munasib* “sizin kendinize uygun” (1978: 134). Taşkent ağzında ilgi hâli eki, isim tabanının sonundaki ünsüzün özelliğine göre farklı şekiller alabilmektedir. Bu ağızda ek, isim tabanının sonundaki “η, v, y” ünsüzlerinden sonra “+nI²” şeklindedir: : *suvni* “suyu”, *çayni koy* “çayı koy”. Taşkent ağzındaki bu özellikler Namengan ağzı için de geçerlidir (1978: 134).

“+nI²” ilgi hâli ekini yükleme hâli ekindeki işlev değişikliğine bağlayan çalışmalardan biri de Ç. Pekacar ve F. M. Uçar’a ait olan çalışmadır. “*Çağatay Türkçesinde +nI İlgi Hâli Eki*” adlı çalışmada “+nI²” ilgi hâli ekinin yükleme hâli ekindeki işlev değişikliği sonucu ortaya çıkmış olabileceği ifade edilmiştir. Buna göre ilgi hâli eki olan “+nI²” ile “+nI²η / +I²η” ekleri işlev ve kullanım açısından farklı ekler değildir (2015: 451).

3.3. Ekin Ses Olayları Sonucu Oluşturduğu veya Bağımsız Kökten Geliştiğini Öne Süren Görüşler

J. Eckmann, “+nI²” ilgi hâli ekiyle ilgili olarak “kısaltılmış genitif eki” ifadesini kullanarak ekle ilgili şu görüşlere yer vermiştir: “*Kısaltılmış genitif eki, şeklen -nı / -ni akkuzatif eki ile aynılık taşıdığı için -nı / -ni ve (üçüncü şahıs iyelik ekinde sonra kullanılan) -n akkuzatif ekleri, bazen, üçüncü şahıs iyelik ekinde sonra -niη / -niη genitif eki fonksiyonunda ortaya çıkar.*” (1988: 57). Eckmann’ın yukarıdaki ifadelerinden “+nI²η” ilgi hâli ekinin kısalarak “+nI²” ilgi hâli ekine dönüştüğü sonucu çıkarılabilir.

A. J. E. Bodrogligeti, “+nI²” ekini “+nI²η” ekinin bir varyantı olarak değerlendirmiş, iki ek arasında işlev açısından bir fark bulunmadığını ortaya koymuştur. Ona göre Özbek edebiyatında da kullanılması nedeniyle “+nI²” eki statü olarak daha yukarıdadır (Nalbant, 2018: 26).

Abdurahmanov, Şaabdurahmanov ve Hacıyev tarafından yayımlanan “*Özbek Tili Grammatikası I Tom Morfologiya*” adlı eserde “+nI²” ilgi hâli ekinin Özbek Türkçesi ağızlarında yaygın olarak kullanıldığını ve ekin, sondaki damak n’sinin düşmesi sonucu oluştuğu ifade edilmiştir (1975: 204, 205).

Ekin ses düşmesi sonucu oluştuğunu öne süren bir diğer araştırmacı M. V. Nalbant’tır. Nalbant, “*Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine*” adlı çalışmasında şunları ifade etmiştir: Yükleme ve ilgi hâli ekleri arasında köken ortaklığı mevcuttur. İki ek ilerleyen süreçte ayrılmış, ilgi hâli eki “isim + isim” ilişkisi içinde görev almaya başlamıştır. İlgi hâli ekinin başlangıçtaki biçimi üzerinde ortaya konan düşünceler tartışmalıdır. Yükleme ve ilgi hâli ekleri arasında işlev karışması bulunmaktadır. Yükleme hâli eki tarihî metinlerde ilgi hâli işleviyle görülebilirken bunun tersi olarak ilgi hâlinin yükleme hâli işlevine rastlanmamıştır. Bu, ilgi hâli ekinin hâl eki olmadığı düşüncesini güçlendirmektedir. Çağatay Türkçesinde kullanılan “+nI²” ekinin yükleme hâli eki olan “+nI²” ile bir ilgisi bulunmamaktadır. Ekin Eski Türkçedeki “*bizni teg, anı üçün*” şeklindeki kullanımları hep edatlarladır. Bu durum “+(I)n” yükleme hâli eki için de geçerlidir. Bu iki yükleme hâli ekinin Eski Türkçede “isim + isim” kuruluşunda bir tamlayıcı tamlanan ilişkisi kurduğu vaki

değildir. Ekin “isim + isim” şeklinde tamlayıcı tamlanan ilişkisi içinde yer alması öncelikle Harezmi Türkçesinde başlamış, Çağatay Türkçesi döneminde yaygınlaşmıştır. Çağatay Türkçesinde iyelik ekinin sonra kullanılan “+n” yükleme hâli eki de ilgi hâli işlevinde kullanılır. Buradaki “+(I)n” yükleme hâli eki, “+nI²” ekine analogi yoluyla tamlama içinde ilgi hâli işlevi kazanmıştır. Çağatay Türkçesinde kullanılan “+nI²” ilgi hâli eki, Köktürk, Maniheist, Budist çevresi metinleriyle *Dîvânu Lugâti't-Türk*'te yoğun kullanımı bulunan “+nI²g” ilgi hâli ekinin sonundaki “g” sesinin düşmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu, Karahanlı Türkçesinin son döneminde gerçekleşmiş olabilir. Abdurahmanov, Şaabdurahmanov ve Hacıyev'in belirttiği ekin “+nI²η” ekinin sonundaki damak n'sinin düşmesi sonucu oluştuğu düşüncesi eksiktir, çünkü günümüz Özbek Türkçesi ilgi hâli ekinde damak n'si korunmuştur. Bunun yanı sıra düşme eyleminin bir anda gerçekleşmesi de mümkün değildir. Düşmeyle sonuçlanacak bir ses değişiminde damak n'sinin önce nöbetleşmesi, sonra kalıcı olarak “g” sesine dönüşmesi ve sonunda da düşmesi beklenir. Dolayısıyla Özbek, Yeni Uygur, Kumuk, Karaçay-Balkar Türkçelerindeki “+nI²” ilgi hâli eki, “+nI²η > +nI²g” > “+nI²” şeklindeki bir ses değişiminin sonunda ilgi hâli durumuna gelmiştir (2018: 27, 28).

H. Özdemir, ekin kökeni ve işleviyle ilgili L. Karahan'ın görüşlerinin eleştirisi mahiyetinde şu görüşleri ileri sürmüştür: Eski Türkçe döneminde yönelme ve ilgi hâli eklerinin kendi işlevlerinin dışında başka birtakım işlevlerde de kullanılması araştırmacılar arasında yükleme ve ilgi hâli ekleri üzerinde bir “algı kırılması” doğurmuştur. Bu algı kırılmasının sonucu olarak araştırmacılar yükleme hâli ekinin “belirlilik” işlevinden hareketle ilgi hâli işlevini de üstlendiği yanılığısına düşmüşlerdir. Eski Türkçe, Karahanlı, Harezmi ve Çağatay Türkçelerinde, Çağdaş Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ve birtakım Özbek ağızlarında görülen ek, başka bir açıklamaya ihtiyaç duymaktadır. Bu açıklama da şudur: Eski bir “+nI²” ilgi hâli eki vardır. Bu ek, ses benzerliğinden dolayı yükleme hâli ekiyle karıştırılmaktadır. Türk dili tarihinin hiçbir döneminde yükleme hâli eki ilgi hâli yerine kullanılmamıştır. İlgi hâli ekindeki “belirlilik”, “sahiplik” anlamından sonra gelen ikincil bir anlam özelliğidir. Bundan dolayı yükleme ve ilgi hâli ekleri arasında bir nöbetleşmeden söz edilemez. Karaçay-Balkar ile Kumuk lehçelerinde görülen “+nI⁴” ilgi hâli ekinde, nöbetleşmenin genelleşmesi değil, eski bir “+nI²” ilgi hâli ekinin bu lehçelerde kullanımını devam ettirmesi durumu söz konusudur (2017: 157). “+(n)I²η” ilgi hâli ekinin varyantları durumundaki “+nI², +(I)n, +I²g” biçimleri zamanla ya tamamen ya da birkaç lehçe dışında kullanımdan düşmüşlerdir. Çağatay Türkçesinde ve onun ardılı bazı lehçelerde ilgi hâlindeki varyantlı biçimler bugüne kadar gelmiştir. Bunda Yeni Uygur ve bazı Özbek ağızlarının eski biçimleri koruma özelliğinin payı vardır (2017: 160).

E. Gulam, “*Özbek Tilide Kelişikler*” adlı çalışmasında yükleme ve ilgi hâli eklerinin kullanımı konusunda şu görüşleri dile getirmiştir: “*Özbek konuşma dilinde ilgi hâli ekinin sonundaki ‘η’ genellikle söylenmez. Bu ses düşmesi sonucunda ilgi hâli eki, yükleme hâli ekiyle aynı şekle bürünür, fakat aynı gibi görünen bu iki ek arasında anlam ve işlev bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Ayrıca bu ses düşmesi hadisesiyle ekin ‘+nI²’, ‘dI²’, ‘+tI²’ biçimleri meydana gelir ve bunlar yükleme hâlinin yanı sıra ilgi hâli işlevi de üstlenirler: Bul kaykını vaktini hoş etsen-çu. ‘Bu fakirin gönlünü hoş etmez misin?’ (1941: 14, 15). Ayrıca ‘+nI²η’ ve ‘+nI²’ ilgi ve yükleme hâli ekleri eski yazı dilinde nöbetleşir. Bu nöbetleşmede yükleme hâli eki ‘+nI²’ın ilgi hâli işlevi üstlenmesi etkilidir. Bu nöbetleşmenin tersi olan ‘+nI²η’ ekinin ‘+nI²’ yükleme hâli işlevinde kullanılması ise son derece seyrekdir.” (1941: 40, 41): “*Maksadım erür seni kemâliñ / Yoktur seni zerre mecâliñ (Nâdire); Anı bahrini derdidin her keçe /**

Menge nâle ve âh, efgân erür (Nâdire) (1941: 41). Dolayısıyla konuşma dilinde yükleme ve ilgi hâli aynı ekle karşılanır: Çıkıp ketdi Semerkannı destige ‘Semerkant şehrinin ovasına çıkıp gitti.’ (1941: 41).

3.4. Ekin Tarihî ve Çağdaş Türk Lehçelerindeki Görünümü

Yükleme hâli ekinin Eski Türkçe döneminden beri ilgi hâli işleviyle kullanıldığı görülür. Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde ek, kişi ve işaret zamirleriyle “birle, teg, üçün, üze” gibi çekim edatları arasında bulunur: *anı üçün* “onun için” (OA⁸: 8, 44); *bizni üçün* “bizim için” (AY⁹: 68/20); *bizni birle* “bizimle” (AY: 326/620); *anı teg* “onun gibi” (KB¹⁰: 82/662); *sini teg* “senin gibi” (KB: 92/752); *sini birle* “seninle” (KB: 346/3439); *anı üçün* “onun için”, *siz-ni teg* “sizin gibi” (Eraslan, 2012: 135).

Eski Türkçe döneminden sonra, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinin klasik öncesi ve sonrası dönemlerinde Eski Oğuz Türkçesinde kişi ve işaret zamirleriyle edatlar arasındaki bağlantı “+nI¹η / +I¹η” ekleriyle sağlanmıştır: *anıη üçün* “onun için” (Karamanlıoğlu, 1978: 2; Hacıeminoğlu, 1992: 101); *meniη öze* “benim üzerime”, *seniη öze* “senin üzerine”, *anıη öze* “onun üzerine” (Hacıeminoğlu, 1992: 73); *anıη teg* “onun gibi”, *munıη teg* “bunun gibi” (Hacıeminoğlu, 1992: 92); *anıη için* “onun için” (Ergin, 1980: 310); *senüη gibi* “senin gibi” (Ergin, 1980: 368); *siniη ile* “seninle” (Ergin, 1980: 57); *anıη üze* “onun üzerine” (Yüce, 1993: 35); *anıη tapa* “onun tarafına, ona doğru” (Yüce, 1993: 36); *anıη birle* “onunla” (Yüce, 1993: 40); *anıη dik* “onun gibi” (Yücel, 1995: 163); *anıη birle* “onunla” (Yücel, 1995: 184).

Eski Türkçede “zamir + edat” bağlantısı içinde görülen ek, Harezmi Türkçesi döneminden başlamak üzere “isim + isim” şeklinde belirtili isim tamlaması kuruluşunda da yer almıştır: *anamnı haqqı* “annemin hakkı” (NF¹¹: 198); *qavmuñnı cümlesi* (NF: 56).

Bazı Çağdaş Türk lehçelerinde de ilgi hâlinin “+nI²” ekiyle kurulduğu görülür. Bunlar şunlardır:

Karaçay - Balkar Türkçesinde ilgi hâli “+nI¹” ekiyle yapılır. Birinci ve ikinci teklik şahıs iyelik çekiminde ekin sonundaki “n” ünsüzü düşer, bunun sonucunda ortaya “+I¹” biçimi çıkar: *aranı* “babanın”, *balanı* “yavrunun”, *colnu* “yolun”, *üynü* “evin”, *temirni* “demirin”, *tavnu* “dağın” (Tavkul, 2007: 903); *üynü* “evin”, *qoynu* “koyunun”, *qoyannı* “tavşanın”, *ocaqnu* “bacanın”, *terekni* “ağacın”, *sabiyni* “çocuğun” (Buran ve Alkaya, 2014: 550).

Karaçay - Balkar Türkçesinde olduğu gibi Kumuk Türkçesinde de ilgi hâli çekimi “+nI¹” ekiyle yapılır: *almanı* “elmanın”, *ekçini* “keçinin”, *yolnu* “yolun”, *üynü* “evin” (Pekacar, 2007: 977); *gemeni* “geminin”, *söznü* “sözün” (Buran ve Alkaya, 2014: 490).

Azerbaycan Türkçesinde ilgi hâli çekiminde seyrek de olsa “+nI²” eki görülebilmektedir: “İqtisadı maraqlar öz qanunları+nı yeridir, -Dronqo tábessümlä dedi. İktisadi ilgiler kendi kanunlarının yeridir, Dronko tebessümle dedi. (UR 85)” (Mazman, 2011: 30).

Çağatay Türkçesinin devamı durumundaki Türk lehçelerinden Yeni Uygur Türkçesinde ilgi hâli çekimi bazen “+nI²” ekiyle yapılmaktadır: *atni béşi* “atın başı” (Öztürk, 2015: 51).

⁸ OA: *Orhun Abideleri*: Ergin, 1998.

⁹ AY: *Altun Yaruk*: Kaya, 1994.

¹⁰ KB: *Kutadgu Bilig*: Arat, 2007.

¹¹ NF: *Nehcü'l-Ferâdis*: Eckmann, 2014.

“+nI²” ilgi hâli eki Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesi ağızlarında da görülmektedir¹². Örneğin Kuzey Afganistan’da konuşulmakta olan Özbek Türkçesi ağızlarından Asiyabad ağzında ekin bu işlevi göze çarpmaktadır: *mulla afandini qışlaği* “molla efendinin köyü” (Gültekin, 2006: 136); *hâmsayasini oyi* “komşusunun evi” (Gültekin, 2006: 138); *Afandini /.../ işi* “efendinin /.../ işi” (Gültekin, 2006: 138). Asiyabad ağzında “zamir + isim” kuruluşunda tamlamalar da bulunur: *uni oyi* “onun evi” (Gültekin, 2006: 136); *meni gepim* “benim konuşmam” (Gültekin, 2006: 137); *bizleni oyibiz* “bizim evimiz” (Gültekin, 2006: 138); *meni aymağım* “benim konuşmam, söylemem” (Gültekin, 2006: 138).

Özbekistan’ın Harezmi bölgesi ağızlarında özellikle Urgenç ve Hive ağızlarında “+nI²” eki yükleme hâlinin yanı sıra ilgi hâlini de karşılar: *atni* “atın”, *gülni* “gülün”, *pahtanı* “pamuğun”, *diyetni* “diyetin”; *kulakımni* “kulağımın”, *işimni* “işimin”, *dişijnı* “dişinin”, *atızını* “babasının”, *innesini* “annesinin” (Abdullayev, 1965: 151).

Karluk, Çiğil ve Uygur ağızlarında yükleme ve ilgi hâli “+nI²” ekiyle yapılır: *Mana uçragen kişini adını bilmeymen*. “Karşılaştığım kişinin adını bilmiyorum.” (Recebov, 1996: 149, 150).

Özbekistan’ın Andican ağzında da yükleme ve ilgi hâli çekimi “+nI²” ekiyle yapılır: *Reyimcan ekisini aldige ketti, ekisini körgeç, tezdey-le kaytıp keledi*. “Reyimcan abisinin yanına gitti, abisini görünce aceleyle geri geldi.”; *özüyni* (< *özünjıni*) “kendinin”, *ekeyni* (< *ekeyjıni*) “abinin”, *me(n)ni* “benim” (İbrahimov, 1967: 144).

Fergana ağızları, özellikle Karşi ve Namengan ağızlarında yükleme ve ilgi hâli çekimi “+nI²” ekiyle yapılır (Reşetov ve Şaabdurahmanov, 1978: 132 - 134)

Özbek Türkçesi yazı dilinde belirtili isim tamlaması içinde “+nI²” biçiminde bir ilgi hâli eki mevcut değildir, ancak ekin aitlik ekiyle birleştiği “+niki” biçimi vardır: *ânâniki* “anneninki”, *sâniki* “seninki”, *bâlâlärniki* “çocuklarınıniki” (Buran ve Alkaya, 2012: 163); *xâtinniki* “hatununiki” (Coşkun, 2000: 75); *biz-niki* “bizimki”, *siz-niki* “sizinki”, *bâlâ-niki* “çocuğunki” (Öztürk, 2007: 311). Bu kullanımdan E. Gulam da bahsetmiştir, ancak o, ekteki “+ni” biçimbirimini ilgi hâli olarak görmeyip eklendiği isimle ilgili bir ifade olarak değerlendirir. Ona göre buradaki “+niki” ekini almış tamlayan, tamlananın da görevini üstlenmiştir. Bu yapı Özbek Türkçesinde seyrek olarak kullanılır (1941: 30).

T. Doğan, İran’ın Salmas, Urmiye ve Erdebil ağızlarında yükleme hâli eki olarak kullanılan “+nI⁴” ve “+I⁴” eklerinin hem “zamir + isim” hem de “isim + isim” kuruluşunda ilgi hâli işlevinde kullanıldığını ifade etmiştir: “*ğebir daşını üsdünde* ‘kabir taşının üstünde’; *ğonşusunu evine* ‘komşusunun evine’; *ölünü acı helvası* ‘ölünün acı helvası’ (2012: 926). Ayrıca bu örneklerde ekin hem yuvarlak ünlülü ve dudak ünsüzlü hem de düz ünlülü ve dudak ünsüzü olmayan kök ve gövdelerde yuvarlak ünlülü olarak geldiği görülmektedir.

J. Karini “*Erdebil İli Ağızları*” adlı çalışmasında “+nI²” ekinin ilgi hâli işlevine işaret ederek şu açıklamalarda bulunmuştur: “*Halhal ağızlarında ilgi ekiyle ilgili tespit ettiğimiz en önemli değişiklik, ekin tamlanan unsurla ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Tamlama grubunda tamlanan kelime ünlü ile başlıyorsa ilgi ekinin son ünsüzünün*

¹² Ekin Taşkent ağzıyla ilgili örnekler ve açıklamalar önceki bölümlerde açıklandığı için konu bu bölümde tekrar ele alınmayacaktır. Ekin bu ağızlardaki kullanımıyla ilgili olarak bk.; Grönbech, 2000: 141; Rüstemov, 1990: 26; Gabain, 1945: 60, 61; Abduresulov, 2009: 94; Reşetov ve Şaabdurahmanov, 1978: 132 - 134.

genelde düştüğü görülmektedir: “birinü eteyinnen (30 - 1509); birini adı (31 - 3); kişini ağı (18 - 301); oğlanu adı (17 - 24)” (2009: 133). Örneklerin bazılarında “+nI²” ilgi hâli ekinin düz ünlülü isim kök ve gövdeleri üzerinde de yuvarlak ünlülü olarak geldiği görülmektedir. Bu durum “+nI²η” ekinin sonundaki damak ünsüzünün eriyerek düştüğü görüşünü akla getirmekle birlikte bunun sadece Erdebil ağzıyla sınırlı kalması, bu ses olayının başka nedenlerle gerçekleşmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Azerbaycan ağızlarından Derbent (Velikad, Padar, Selik, Bilici, Zıdyan, Kazmaları, Tatlar, Muğartı, Kommuna), Tabasaran, Zagatola, Zerdab (Otmanova) ağızlarında yükleme hâli eki ek olarak ilgi hâli görevi de üstlenmiştir (Pekacar ve Erdem Uçar, 2015: 447).

Türkiye Türkçesinin Rize, Muğla ve Kars illeri ağızlarında da ilgi hâlinin yükleme hâli ekiyle kullanıldığı görülmüştür: -allah seni (senin) kimi oğlu maña vermeyipdi (Kars/Çıldır), -öyle zigıymet eşya var ki, yani çifcide bunu (bunun) olacağı hêş tâmin edilmes. (Kars/Arpaçay/Akçalar), -beni için “benim için”, oni için (onun için) (RİA), -gâlini (gelinin) gainatası var imiş. (Muğ.) (Buran, 1996: 131).

4. SON DÖNEM ÇAĞATAY TÜRKÇESİYLE YAZILMIŞ “MİSBÂHU’L-ENVÂR” ADLI ESERDE YÜKLEME VE İLGİ HÂLİ EKLERİNİN KULLANIMLARI VE İŞLEVLERİ¹³

“Misbâhu’l-Envâr”da “+nI²”eki 531 kez kendi asli işlevi olan yükleme hâli işlevinde, 974 kez ilgi hâli işlevinde kullanılmıştır. Çağatay Türkçesinin asli ilgi hâli eki olan “+nI²η” eki ise 9 kez yükleme hâli işlevi üstlenmiştir. Ayrıca “+nI²”ekinin sıra dışı bir durum olarak 2 kez edilgen, geçişsiz fiillerle, 1 kez de isim cümlesinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Ekin 2’si zamirlerin üzerinde olmak üzere 3 yerde de eksiltildiği görülmüştür. Aşağıda bu kullanımları gösteren tablo görülmektedir:

Tablo 1: Misbâhu’l-Envâr’da “+nI²” Ekinin Kullanımları.

Misbâhu’l-Envâr Adlı Eserde Yükleme “+nI ² ” ve İlgî “+nI ² η” Hâli Eklerinin İşlevleri	Kullanım Sayısı
“+nI ² ” Ekinin Yükleme Hâli İşlevi	531
“+nI ² ” Ekinin İlgî Hâli İşlevi	974
“+nI ² η” Ekinin Yükleme Hâli İşlevi	9
“+nI ² ” Ekinin Edilgen, Geçişsiz Fiillerle ve İsim Cümlelerinde Kullanımı	3 (2 edilgen, geçişsiz fiil, 1 isim cümlesi)
“+nI ² ” Ekinin Eksiltilmesi	3

4.1. “+nI²” Ekinin Kendi İşlevinde, Yükleme Hâli Eki Olarak Kullanımı

Üzerinde çalıştığımız “Misbâhu’l-Envâr” adlı eserde yükleme hâli çekimi Çağatay Türkçesinin standart yükleme hâli eki olan “+nI²” ile yapılmıştır. Eserde “+nI²” eki 531 yerde yükleme hâli işlevindedir. Ancak “+nI²” ekinin yanı sıra, yükleme hâlinin 9 yerde Çağatay Türkçesinin standart ilgi hâli eki olan “+nI²η” ile sağlandığı tespit edilmiştir. Metinden seçilen şu 5 örnekte ekin yükleme hâli işlevi açıkça görülmektedir: *Ammâ men ferâmüş kılgên êmesmen ve sizni yahşî bilürmen.* “Ancak ben unutmadım

¹³ Konuyla ilgili seçilen örnekler çalışmanın hacmi düşünülerek 5 ile sınırlandırılmıştır.

ve sizi iyi tanıyorum.” 122/4, 5¹⁴; *Şol sebebdin bul ‘ayyār hem her kıysı h^vāhlagen ta‘āmını alıp mihmān ile yēr ērdiler.* “Bundan dolayı bu düzenbaz da canının çektiği her yemeği alıp misafirle birlikte yerdi.” 122/11, 12; *Ėy Ca‘fer! Bul kanatnı ve mundağ derecenı kaydın tafdıñız, dēp ērdiler.* “Ey Cafer! Bu kanadı ve böyle [yüksek] dereceyi nereden buldunuz (nasıl kazandınız)?” 135/1, 2; *Ve hemmemizñi tūrgūzgendūr ve hemmemizñi öldūrgūçi Ĥudāy-ı kādır ve muhtārdur ki hergiz andın özge Ĥudā yoktur.* “Ve hepimizi yaratan, hepimizi öldüren [o] güçlü kuvvetli Rabdir ki ondan başka hiçbir ilah yoktur.” 141/12, 13; *Bes ferışteler hemme mü‘minlerni dūzaħdın çıkarurlar ki alarnı hemme a‘zāları köyüp kül bolğandır.* “Sonra melekler müminleri cehennemden çıkarırlar, onların bütün organları yanıp kül olmuştur.” 147/1, 2.

4.2. Yükleme Hâli Eki Olan “+nI²”nın İlgi Hâli İşlevinde Kullanımı

“*Misbāhu’l-Envār*” adlı eserde Çağatay Türkçesinde standart yükleme hâli eki olan “+nI²”nın 974 isim üzerinde ilgi hâli işlevinde olduğu görülür. Bunların 6’sı “zamir + edat”, 300’ü “zamir + isim” belirtili isim tamlaması, 668’i de “isim + isim” belirtili isim tamlaması kuruluşundadır¹⁵. Yükleme hâli ekinin Özbekistan’da Taşkent, Semerkant, Hive, Karşi, Urgenç, Andican ağızlarıyla Kuzey Afganistan’da konuşma dili durumundaki Asiyabad ağızında ilgi hâli işlevini de karşıladığı önceki bölümde ele alınan çalışmalarda ifade edilmişti. Taşkent ağızıyla yazıldığı açık olan *Misbāhu’l-Envār* adlı eserde de bu durum açıkça göze çarpmaktadır. Eserin yazarı Bâsıthân ibn Zâhidhân Şâşî’nin Taşkent’te doğduğu, orada yetiştiği, ailesinin de Taşkent’in yerlilerinden olduğu düşünüldüğünde durum kendiliğinden açıklığa kavuşmaktadır. Buna göre, Bâsıthân ibn Zâhidhân Şâşî’nin Taşkent ağızını kullandığı ve *Misbāhu’l-Envār* adlı eserini yazarken bu ağız özelliklerini eserine yansıttığı rahatlıkla söylenebilir.

4.2.1. Ekin “Zamir + Edat” Kuruluşunda Kullanımı

“*Misbāhu’l-Envār*”da “+nI²” ekinin “zamir + edat” kuruluşunda ilgi hâli işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu yapıda metinde 6 örnek bulunmaktadır: *menı ile* “benimle” 63/16; *menı birle* “benimle” 68/16; *menı üçün* “benim için” 107/4; *senı üçün* “senin için” 19/1; *anı birle* “onunla” 72/9; *anı ile* “onunla” 127/16.

Yukarıdaki örneklerin yanı sıra ekin “+nI²” standart ilgi hâli şekliyle kullanıldığı da görülür: *anıñ üçün* “onun için” 52/11; *anıñ üçün* “onun için” 61/11; 72/10; 82/7; 135/10; 136/2.

4.2.2. Ekin “Zamir + İsim” Belirtili İsim Tamlaması Kuruluşunda Kullanımı

“+nI²” ilgi hâli eki tamlayıcı kişi, işaret, dönüşlülük ve belirsizlik zamiri olan belirtili isim tamlaması kuruluşunda da kullanılmıştır. Metinde bu yapıda 300 adet belirtili isim tamlaması bulunmaktadır: Metinden “zamir + isim” yapısında aşağıdaki 5 örnek seçilmiştir: *menı ‘azābım* “benim azabım” 48/17; 149/4, 5; 60/12; *anı haqlıgi ve bātıllıgidin selāmetligi* “onun gerçekliği ve batılıktan arı oluşu” 92/4, 5; *bizlernı cemı‘ günahlarımız* “bizim bütün günahlarımız” 29/6; *bularnı dilleri ve yüzleri* “bunların gönülleri ve yüzleri” 60/10; *özünı dünyāda kılgan şevābları* “kendisinin dünyada kazandığı sevapları” 113/17, 18.

¹⁴ Örneklerin alındığı “*Misbāhu’l-Envār*” adlı eser için bk.; Eker, 2017.

¹⁵ Eserdeki belirtili isim tamlaması kuruluşunu esas alan çalışma yayımlanma sürecindedir.

4.2.3. Ekin “İsim + İsim” Belirtili İsim Tamlaması Kuruluşunda Kullanımı¹⁶

Metinde “isim + isim” belirtili isim tamlaması kuruluşunda 668 tamlama bulunmaktadır. Bu yapıda tamlayan ve tamlanan, isim ve sıfat tamlaması dışında diğer kelime gruplarından da oluşabilmektedir. Metinden seçilen şu 5 örnekte “+nI²” ilgi hâli ekiyle kurulmuş “isim + isim” kuruluşundaki belirtili isim tamlamaları görülmektedir: *Medîneⁿⁱ köçesi* “Medine şehrinin sokağı” 4/10; *dūzah^{nı}* ‘azābı ve mi^hneti “cehennem azabı ve sıkıntısı” 42/10; *dūzah otunı ısığı* “cehennem ateşinin sıcaklığı” 52/1, 2; *dünyānı pāk u lezīz ta‘āmı* “dünyanın temiz ve lezzetli yemeği” 59/14; *uşol çadırını bir köşesi* “işte o başörtüsünün bir köşesi” 56/5, 6.

4.3. Çağatay Türkçesinin Standart İlgi Hâli Eki Olan “+nI²η”ın Yükleme Hâli İşlevinde Kullanımı

Çağatay Türkçesinde yükleme hâli eki olan “+nI²η”ın ilgi hâli işlevinde kullanımının yanı sıra bunun tersi olarak ilgi hâli “+nI²η” ekinin de yükleme hâli işlevinde kullanıldığı tespit edilmiştir. Özbekistanlı Türklük bilimci E. Fazilov, “*Özbek Tiliniñ Tarihiy Morfologiyası*” adlı eserinde ilgi hâli ekinin yükleme hâli işlevinde kullanılabildiğini belirtmiş ve buna örnek olarak şu cümlelerdeki kullanımları göstermiştir: *Ayığı savınnı aylırtı yok. “Yahşı yaman söziñniñ farkı yok.” (TTI, 10).* “İyi kötü sözünün arasında fark yok.”, *Al ayıg kılınçnuñ bilmez ermiş. “U yaman işlerni bilmes edim.” (Suvr., 155).* “O kötü işleri bilmezmiş.” (1965: 23).

İncelenen “*Misbâhu'l-Envâr*” adlı eserde de ek, bir örnek hâriç olmak üzere 9 yerde yükleme hâli eki işlevinde kullanılmıştır: *.../ özini Müselmân bolgeniniñ beyân kıılıp /.../“.../ “kendisinin Müslüman olduğunu açıklayıp /.../” 22/10; Allāhu Te‘ālā ol mürdelerdin bir kişini cānınıñ cesediğa kirgüzdi.* “Allah Teâlâ o ölümlerden 1 kişinin canını bedenine döndürdü.” 34/5; *Yek-şenbe küniñiñ Hazret-i ‘İsā -‘aleyhi’s-selām-ğa ve yene êllik ‘aded peygamber -‘aleyhimu’s-selām-ğa ve bir mürselğa bérđi.* “Pazar gününü Hz. İsa (as) ile birlikte 50 nebi ve 1 resule vermiştir.” 34/16, 17; *Dü-şenbe küniñiñ Hazret-i Muhammed -‘aleyhi’s-selām-ğa ve atmış üç peygamber -‘aleyhimu’s-selām-ğa ve bir peygamber-i mürselğa bérđi.* “Pazartesi gününü Hz. Muhammed (as) ile birlikte 63 nebiye ve 1 resule vermiştir.” 34/17, 18; *Çehār-şenbe küniñiñ Hazret-i Ya‘kūb -‘aleyhi’s-selām- ve êllik ‘aded peygamber -‘aleyhimu’s-selām-ğa ve bir peygamber-i mürselğa bérđi.* “Çarşamba gününü Hz. Yakup (as) ile birlikte 50 nebiye ve 1 resule verdi.” 35/3, 4; *Peñç-şenbe küniñiñ Hazret-i Âdem -‘aleyhi’s-selām-ğa ve êllik ‘aded peygamber ve bir peygamber-i mürsel -‘aleyhimu’s-selām-ğa bérđi.* “Perşembe gününü Hz. Âdem (as) ile birlikte 50 nebiye ve 1 resule verdi.” 35/4, 5; *Uşbu mülkimni ya‘ni dünyāda cum‘a küniñiñ ve âhiiretde cennetniñ sizni ümmetleriñizğa bérđim.* “İşte bu mülkümü yani dünyada cuma gününü ve ahirette cenneti sizin ümmetinize verdim.” 35/8, 9; *Ol karga uşol âdemni sinesiga konup ağızdaki alıp kélgen nānınıñ meydelep uşol âdemni ağızğa salıpturupdur.* “O karga, bu kişinin göğsüne konmuş, ağızdaki alıp getirdiği ekmeği parçalayarak adamın ağızına koymaktadır.” 38/6 - 8; *Bu kün Hazret-i Server-i ‘Âlem’ğa neme hādise bolğanınıñ bilmesmiz.* “Bu gün Hz. Peygamber’e ne olduğunu bilmiyoruz.” 40/16.

Metinde yukarıdaki cümlelerin bulunduğu paragraflarda yükleme hâli çekiminin Çağatay Türkçesinin asli yükleme hâli eki olan “+nI²η” ekiyle de yapıldığı tespit edilmiştir. Bu durum “+nI²η” ve “+nI²η” eklerinin yükleme hâli çekiminde nöbetleştiğini gösterir. Metinde bunun 2 örneği bulunmaktadır: *Allāhu Te‘ālā şenbe küniñi Hazret-i*

¹⁶ Bu konudaki çalışmamız için bk.; Eker, 2019.

Mūsā - ‘aleyhi’s-selām-ğa ve özge éllik peğamber - ‘aleyhimu’s-şalātu ve’s-selām-ğa ve bir peygamber-i mürselğa bérđi. “Allah Teâlâ cumartesi gününü Hz. Musa (as) ile birlikte 50 nebiye ve 1 resulə verdi.” 34/14, 15; Ve se-şenbe küniñi Ĥazret-i Süleymān - ‘aleyhi’s-selām-ğa ve éllik ‘aded peygamber - ‘aleyhimu’s- selām-ğa ve bir peğamber-i mürselğa bérđi. “Salı gününü Ĥazreti Süleymān (as) ile birlikte 50 nebiye ve 1 resulə verdi.” 35/1, 2.

4.4. “+nI²η” İlgi Hâli Ekinin Kendi Görevinde Yani İlgi Hâli İşlevinde Kullanımı

Eserde ilgi hâli çekimi 1 yerde Çağatay Türkçesinin asli ilgi hâli eki olan “+nI²η” ile yapılmıştır: *Ķayşer-i Rūmī ve Kisrīniñ kızları* “Anadolu Padişahı’nın ve Kısra’sının kızları” 41/6, 7.

İlgi hâli çekiminin hem yükleme hâli eki olan “+nI²” ile hem de ilgi hâli eki olan “+nI²η” ile yapılması, “*Misbâhu’l-Envâr*”ın yazıldığı Taşkent ağzında yükleme ve ilgi hâli eklerinin nöbetleştiğini gösterir.

4.5. “+nI²” Yükleme Hâli Ekinin Geçişsiz ve Edilgen Fiiller ile İsim Cümlelerinde Kullanılması

“*Misbâhu’l-Envâr*”da hem yükleme hem de ilgi hâli çekiminde kullanılan “+nI²”eki, bu eserde sıra dışı olarak 2 yerde geçişsiz ve edilgen fiil ile 1 yerde de isim cümlesiyle kullanılmıştır. Bilindiği gibi sadece Çağatay Türkçesinde değil Türk dilinin bütün lehçelerinde edilgen fiiller genellikle belirtisiz nesne alırlar, ancak çağdaş Özbek Türkçesinde tersi örneklerle rastlanmış ve konu Özbekistan’daki bazı Türklük bilimciler tarafından incelenmiştir. Örneğin, “*Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikası*” adlı eserde G. Abdurahmanov, Ş. Şükürov, K. Mahmudov, konuyla ilgili şunları dile getirmişlerdir: “*Edilgen fiiller genellikle yalın hâlde nesne (belirtisiz nesne) alırlar, ancak bazı kaynaklarda edilgen çatılı bazı fiillerin yükleme hâlinde (belirtili nesne) aldığı görülmüştür. Bu durum, Bâbürnâme adlı eserin diline özgü olup Ali Şir Nevâî’nin eserlerinde de görülmektedir: Buyurg’an g’azallardın tayyâr bolg’anları yiberildi (Nevâiy, Mş.) “Emrettiği gazellerden hazır olanları gönderildi.” (2008: 90).*

H. A. Dadaboyev ve Z. T. Halmanova, “*Türkiy Tillerniñ Kıyasıy - Tarihiy Grammatikası*” adlı eserinde, yukarıdaki benzer bir kullanıma işaret ederek şunları ifade etmişlerdir: “*Edilgen fiiller genellikle belirtisiz nesne olan ismin yalın durumundaki nesneyi alırlar, ancak bazı eserlerde edilgen fiillerin belirtili nesne, başka bir deyişle ismin “+nI²” yükleme hâlindeki nesneyi aldıkları görülmüştür. Bu durum, Bâbürnâme adlı eserin diline özgü bir kullanım olup Ali Şir Nevâî’nin bazı eserlerinde de tespit edilmiştir: Kasımbek başlıg beklerni yiberildi - BN. “Kasımbek önderliğindeki beyler gönderildi.” (2015: 72).*

“+nI²” ekinin geçişsiz ve edilgen fiiller ile isim cümlelerinde kullanılması, L. Karahan’ın yükleme ve ilgi hâli ekleri konusundaki görüşlerini doğrulamaktadır. Karahan, yükleme ve ilgi hâli eklerinin diğer hâl ekleri gibi ileriye doğru münasebet kuran ekler olmadıklarını, işlevlerinin eklendikleri kelimelerle sınırlı kaldığını, yükleme hâli eklerinin nesnenin belirticisi olduğunu nesne yapıcı olmadığını, var olan nesneye belirlilik anlamı kazandırdığını belirtmiş ve hâl kategorisi içerisinde değerlendirilen bu iki ekin başka bir kategoride ele alınması gerektiğini ifade etmiştir (2011: 2016, 217). Aşağıda ekin bu şekilde “*Misbâhu’l-Envâr*”daki kullanımları görülmekte olup bu kullanımlar Karahan’ın görüşlerini doğrulamaktadır. Başka bir deyişle aşağıdaki

örneklerde yükleme hâli eki eklendiği ismi “belirlilik” anlamı bakımından kuvvetlendirmiştir. Ancak 3 örnek gibi görece az bir kullanım, Taşkent ağzında ekin bu işlevinin daralmakta olduğunu göstermektedir.

“*Misbâhu'l-Envâr*”daki örnekler şunlardır: *Qul dëgenni yaşı hergiz seksengä yëtmes. Çünki seksengä yëtmesdin bedenni¹⁷ za'if bolup miñnetdin 'aciz bolur* “Kölenin yaşı hiçbir şekilde seksene ulaşmaz. Çünkü seksene ulaşmadan beden zayıflar, sıkıntıya katlanamaz hâle gelir 13/8, 9; “*Yâ Muhammed! Cum'a küni ve cennet meni mülkimdür ki uşbu mülkimni ya'ni dünyâda cum'a küniñ ve âhîretde cennetniñ sizni ümmetleriñizgä bërdim ki cum'a küni ve cennet ve rızâlıgımnı ümmetleriñizgä mendin hediyedir.*” dedi. “Ey Muhammed! Cuma günü ve cennet benim mülkumdür. Bu mülkümü yani dünyada cuma gününü, ahirette de cenneti sizin ümmetinize bağışladım. Cuma günü ve cennet ümmetinize benden hediyedir.’ dedi.” 35/8, 9; *Bizler sizni kefenğa urup édük. Hâlâ hem kefenğa uralğansız mu yâ sizdin kefeni alındı mu?* “Bizler sizi kefene sarmıştık. Hâlâ kefene sarılı hâlde misiniz? Yoksa kefen sizden alındı mı?” 66/11/12; *'Ey 'Uşâm! Êmdi İslâm'ni zamânı keldi ve bütler hemmesi bâtlı boldı. Ve mundağ kan tökmaknı men' kılandı. Ve raħm kılmaknı vaqti keldi.* “Ey Usam! Şimdi İslam’ın zamanı geldi. Putların hepsi batıl oldu ve böyle kan dökmek men edildi. Merhamet etme vakti geldi.” 91/6 - 8; *“Men fulânıgä mihmândurmen.” dëp özini mihmânnı körsetip këter êrdi* “Ben filanın misafiriyim.’ diyerek kendisini misafir olarak gösterir giderdi.” 122/14, 15.

4.6. İlgi Hâli Ekinin Eksiltildiği Yapılar

Metinde bazı örneklerde ilgi hâli eki eksiltirmiştir. Bu eksiltme 3 yerde zamirlerin üzerinde 1 yerde belirtili isim tamlamasının tamlayanında gerçekleşmiştir. Zamirlerin üzerinde ekin eksiltilmesi olağan bir durumdur, çünkü zamirdeki “belirlilik” anlamı kuvvetlidir ve ekle bu anlamın pekiştirilmesine ihtiyaç duyulmaz. İsimdeki eksiltmede ise “*bul at*” sıfat tamlamasında “at” isminin anlamı “bul” işaret sıfatıyla zaten “belirlilik” anlamı yönünde kuvvetlendirilmiştir. Bu nedenle “at” isminin anlamının ilgi hâli ekiyle “belirlilik” yönünde tekrar kuvvetlendirilmesine ihtiyaç duyulmamıştır. Metindeki örnekleri şunlardır: *Men birle* “benimle”: “*Yâ Ebâ Bekr! Her küni këlîp men birle hem-şoħbet bolursız. Êmdi nême sebebdin meñe imân keltürüp Müselmân bolmassız?* “Ey Ebu Bekir! Her gün gelip benimle sohbet ediyorsun. Şimdi niçin benim dediklerimi kabul edip Müslüman olmuyorsun?” 22/5; *Men dek* “benim gibi”: “*Êy ferîştelər! Êmdi sizler yeryüziğä tüşüp bir hâne binâ kıılıñlar ki eger âdem ferzendî sizlerni ta'nalarıñızgä muvâfiğ günâh kılsalar andın sonra alar hem sizler dëk këlîp uşol hâneni yëti mertebe aylanıp tavâf kılsalar men dëk Hudâ-yı bā-kerem alarnı günâhlarını hem keçermen.*’ dedi”. “Ey melekler! Şimdi yeryüzüne inip bir ev yapın. İnsanoğlu, sizin onları küçümsediğiniz gibi günah işler ve sonra gelip sizin yaptığınız gibi o evi yedi kere tavaf ederse ben cömert olan Allah, onların günahlarını bağışlarım.’ dedi.”. 32/17; *Siz üçün* “sizin için”: *Êmdi bu këçesi hizmet üçün kimni çağırđınız? Ve kim këlîp siz üçün hizmet kıldı?* “Şimdi bu gece hizmet etmesi için kimi çağırdınız ve kim gelip size hizmet etti?” 66/2, 3; *Êy ata! Men sizgä her küni nêçe hayl ta'amlar pişürer édım. Êmdi siz üçün kim ta'am pişürer?* “Ey baba! Ben size her gün çeşit çeşit birçok yemek pişirirdim. Şimdi size kim yemek pişiriyor?” 66/4, 5; *Bul at hiç 'aybı barlıgını*

¹⁷ Kelimedeki “+ni” eki kelimedden ayrı yazılmıştır. Kelime kökünün sonundaki “n” ile ekin başındaki “n” açıkça görülmektedir. Dolayısıyla ekin “+i” şeklinde 3. teklik şahıs iyelik eki olma ihtimali bulunmamaktadır.

imtiḥān kıldıñ mu?’ dep erdiler. “Bu atın ayıbının olup olmadığını hiç araştırdın mı?” 97/17, 18.

Sonuç

Özbek Türkçesinin Taşkent ağzıyla yazılan “*Misbâhu’l-Envâr*” adlı eserde yükleme ve ilgi hâli aynı ekle yani “+nI²” ekiyle çekimlenmiştir. Ekin, Eski Türkçe döneminden beri özellikle Harezmi Türkçesi sonrası Çağatay Türkçesinde, günümüzde Karaçay-Balkar ve Kumuk Türkçelerinde, Özbek Türkçesinin Taşkent, Semerkant, Hive, Karşi, Namengan, Andican, Urgenç, Asiyabad ve İran’da Azerbaycan Türkçesinin Salmas, Urmiye, Erdebil, Derbent, Tabasaran, Zayatola, Zerdab ağızlarında yükleme hâli işlevinin yanı sıra ilgi hâli işlevini de karşıladığı araştırmacılar tarafından ortaya konulmuştur. Bunun tersi bir durum olarak Çağatay Türkçesinin ardılı Özbek Türkçesinin asli ilgi hâli eki “+nI²η”ın bazı Özbek ağızlarında yükleme hâlini de karşıladığı tespit edilmiştir. İlgi hâli işlevinde kullanılan “+nI²” eki konusunda Türkiye ve Özbekistan merkezli birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda Çağatay ve Özbek Türkçesinin asli yükleme hâli eki olan “+nI²”nın ilgi hâlini de karşıladığı ortaya konulmuş, fakat aynı lehçelerde ilgi hâli işlevinde kullanılan “+nI²η” ekinin ise yükleme hâli işlevinde kullanılabildiğine Özbekistan merkezli az sayıdaki çalışma haricinde değinilmemiştir.

Yükleme hâli ekinin ilgi hâli işlevini de karşılaması ekin kökeni, mahiyeti ve gelişimi konusunda birbirinden farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu görüşler, ekin Eski Türkçedeki “+nI²” yükleme hâli ekinin geliştiği, ekin yükleme hâli ekindeki işlev değişikliği sonucu oluştuğu, ekin ses olayları sonucu ortaya çıktığı ve ekin bağımsız kökten geliştiği olmak üzere 4 ana başlık altında ifade edilebilir. Türklük bilimi literatüründe en çok kabul edilen görüş, ekin yükleme hâli ekindeki işlev değişikliği sonucu ilgi hâli işlevini de karşılar hâle geldiği görüşüdür.

Üzerinde çalıştığımız “*Misbâhu’l-Envâr*” adlı eserde “+nI²” eki, 531 yerde yükleme hâli, “zamir + edat”, “zamir + isim” ve “isim + isim” kuruluşlarında olmak üzere toplam 974 yerde de ilgi hâli işlevinde kullanılmıştır. Yükleme hâli ekinin ilgi hâli işlevini karşılamasının tersi bir durumu olarak Çağatay Türkçesi ve bugünkü Özbek Türkçesinde ilgi hâli işlevinde kullanılan “+nI²η” eki 9 yerde yükleme hâli işlevindedir. Ek sadece 1 örnekte kendi asli işlevinde yani ilgi hâli işlevinde kullanılmıştır. Bu durum, “+nI²” yükleme hâli eki ile “+nI²η” ilgi hâli ekinin birbirlerinin yerine kullanılabildiğini, başka bir deyişle her iki ekin de işlev nöbetleşmesi içerisinde olduğunu göstermektedir.

Türkçede edilgen ve geçişsiz fiiller ile isim cümleleri belirtili nesne almaz, ancak eserde sıra dışı olarak “+nI²” eki 2 yerde geçişsiz ve edilgen fiil ile; 1 yerde de isim cümlesiyle kullanılmıştır. Ekin edilgen ve geçişsiz fiillerle kullanımı Özbekistan merkezli bazı çalışmalarda ifade edilmiş, bunun *Bâbürnâme* ve Ali Şir Nevâî’nin eserlerine özgü bir kullanım olduğu ifade edilmiştir.

Hem yükleme ve ilgi hâli eklerinin nöbetleşmesi hem de yükleme hâli ekinin edilgen, geçişsiz fiillerle ve isim cümlelerinde kullanılması, “+nI²” ekinin işlevi ve mahiyeti konusunda L. Karahan’ın ifade ettiği “yükleme ve ilgi hâli eklerinin ileriye doğru münasebet kurmadıkları, bu eklerin işlevlerinin eklendikleri isimlerle sınırlı olduğu ve ismi anlam olarak ‘belirli’ hâle getirdikleri” düşüncesini doğrulamaktadır. Ayrıca “belirlilik” anlamının güçlü olduğu zamirlerin üzerinde ek eksiltilebilmektedir. Bu şekilde, eserde 3 yerde zamirin üzerinde “+nI²” eki eksiltilmiştir.

Yükleme ve ilgi hâli ekleri noktasında bu çalışmada ortaya koyduğumuz tespitler ve örnekler, yükleme ve ilgi hâli eklerinin birbirlerinin yerine kullanılabildikleri, bunun da eklendikleri ismi anlamca “belirli” hâle getirmekle ilgili olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Ancak yükleme ve ilgi hâli ekleri arasındaki bu işlev nöbetleşmesi, yükleme hâli ekinin ilgi hâli işlevini de üstlenmesi yönünde daha ağırlıklıdır, çünkü bunun tersi durum olan ilgi hâli ekinin yükleme hâli işlevinde kullanıldığı örnekler diğerine nispetle daha az sayıdadır. Bu da asli ilgi hâli ekinin yükleme hâli işleviyle kullanımının daralmakta olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

Abdullayev, F. A. (1965). *Özbek Tiliniñ Harezmi Şeveleri I Lugat, II Harezmi Şeveleriniñ Tasnifi*. Taşkent: Özbekistan SSR Fenler Akademiyası Neşriyatı.

Abdurahmanov G. ve Şükürov, Ş. (1973). *Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikası - Morfolojiya ve Sintaksis*. Taşkent: Okutuvçı Neşriyatı.

_____ ve Mahmudov, K. (2008). *Özbek Tiliniñ Tarihiy Grammatikası - Fonetika - Morfolojiya ve Sintaksis*. Taşkent: Özbekistan Feylesufleri Milliy Cemiyeti Neşriyatı.

_____ Şaabdurahmanov, Ş. ve Hacıyev, A. P. (1975). *Özbek Tili Grammatikası I Tam Morfolojiya*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.

Abdurahmanov, H., Refiyev, E. ve Şadmankulova, D. (1992). *Özbek Tiliniñ Ameliy Grammatikası*. Taşkent: Okutuvçı Neşriyatı.

Abduresulov, Y. (2009). *Türkiy Tillerniñ Kıyasıy - Tarihiy Grammatikası*. Taşkent: Özbekistan Respublikası Fenler Akademiyası, Fen Neşriyatı.

Arat, R. R. (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Askarova, M., Yunusov, R., Yöldaşev M. vd. (2006). *Özbek Tili Praktikumı*. Taşkent: İktisad - Maliya Yayınları.

Banguoğlu, T. (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Bilgegil, K. (2014). *Türkçe Dilbilgisi*. Konya: Salkımsöğüt Yayınları.

Bodrogligeti, A. J. E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek*. Los Angeles: Lincom Europa.

Buran, A. (1996). *Anadolu Ağızlarında İsim Çekim (Hâl) Ekleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ (1999). *Türkçede İsim Çekim Ekleri. Türk Gramerinin Sorunları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

_____ Alkaya, E. (2012). *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- _____ (2014). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri Kuzeybatı / Kıpçak Grubu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Coşkun, S. (2002). Sovyet Dönemi Buhârî Yurdunda Hadis. *Ekev Akademi Dergisi*. Yıl: 6, Sayı: 13, 195-219.
- _____ (2003). Bağımsızlık Sonrasında Yayınlanan Özbekçe Hadis Çalışmalarının Genel Karakteristiği. *Ekev Akademi Dergisi*. Yıl: 7, Sayı: 14, 177 - 196.
- _____ (2007). Son Asırda Özbeklerin Hadis Faaliyetleri Üzerine. *Uluslararası Türk Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu Bildiriler*. 3 Mayıs - 1 Haziran 2007, Isparta.
- Coşkun, V. (2000). *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Dadaboyev, H. A. ve Halmanova, Z. T. (2015). *Turkiy Tillerniñ Kıyasiy - Tarihiy Grammatikasi*. Taşkent: Ilm Ziya Neşriyat Üyi.
- Delice, H. İ. (2000). Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnif Denemesi. *Cumhuriyet Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi*. 221 - 235.
- Doğan, T. (2012). İran (Azerbaycan) Türk Ağızlarında Yükleme Hâli Ekleri. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume: 7/1. 915 - 933.
- Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (2014). *Nehcü'l-Ferâdis*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ediskun, H. (2004). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Eker, Ü. (2017). *Misbâhu'l-Envâr, Çağatay Türkçesi, İnceleme - Metin - Aktarım - Dizin - Tıpkıbasım*. Ankara: Son Çağ Yayınları.
- _____ (2019). Son Dönem Çağatay Türkçesiyle Yazılmış *Misbâhu'l-Envâr* Adlı Eserde İlgi Hâli Çekimi ve Belirtili İsim Tamlamaları. *Researcher: Social Science Studies*. Cilt: 7. Sayı: 1. 271 - 294.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- _____ (1998). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- _____ (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

- Erkman Akerson, F. (2008). *Türkçe Örneklerle Dile Genel Bir Bakış*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Fazılov, E. (1965). *Özbek Tiliniñ Tarihiy Morfologiyasi*. Taşkent: Özbekistan SSR, Fen Neşriyatı.
- Gabain, A. V. (1945). *Özbekische Grammatik*. Leipzig und Wien.
- Gencan, T. N. (2007). *Dilbilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Grönbech, K. (2000). *Türkçenin Yapısı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gulam, E. (1941). Özbek Tilide Kelişikler. *Özbek Tiliniñ İlmiy Grammatikasi Üçün Meterieller - Filologiya*. Taşkent: Özfen Neşriyatı, 3 - 85.
- Gülsevin, G. (2004). “Türkçede ‘Sıra Dışı Ekler’ ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 1267 - 1284.
- _____ (2009). Zamirlerin Edatlarla Birleşmesinde Bazı Özel Durumlar ve İsim Tamlaması Sorunu Üzerine”. *Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi 27 - 28 Ağustos 2007*, İstanbul: İstanbul Kültür Üniversitesi. 231 - 238.
- Gültekin, M. (2006). Asiyabad Özbek Ağzıyla Birkaç Nasrettin Hoca Fıkrası. *İlmi Araştırmalar*. Sayı: 21. 135 - 152.
- Hacıeminoğlu, N. (1992). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- İbrahimov, S. (1967). *Özbek Tiliniñ Andican Şevesi Fonetika ve Morfologiya*. Taşkent: Özbekistan SSR Fen Neşriyatı.
- Kahraman, T. (1999). Çağdaş Türkiye Türkçesinde Ad Çekim Eklerinin Kullanım Özellikleri ve İşlevleri, *Türk Gramerinin Sorunları II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. 278 - 297.
- Kara, S. (2018). Tamlayan Ad Durumu Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi (Teke)*. Sayı: 7/3. 1624 - 1642.
- Karahan, L. (2011). Yükleme (accusative) ve İlgi (genitive) Hâli Ekleri Üzerine Bazı Düşünceler, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları. 211 - 218.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1978). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-türki)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karini, J. (2009). Erdebil İli Ağzıları. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gazi Üniversitesi.

- Kaya, C. (1994). *Altun Yaruk*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kononov, A. N. (2002). *Grammatika Turetskogo Yazıka*. İstanbul: Milenyum Yayınları.
- _____ (2001). *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). uçun ~ üçün ~ için vb. Edatların Yapısı Üzerine. *Türk Dili Üzerine Araştırmalar I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s 94 - 96.
- _____ (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri, (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mazman, E. (2011). Azerbaycan Türkçesinde Durum Eklerine İşlevsel Bir Bakış. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Nalbant, M. V. (2018). Çağatay Türkçesinde Görülen {+nI} İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. *Türkbilig* 36. 21 - 28.
- Önler, Z. (2012). Türkiye Türkçesinde Ad Durum Kategorisi. *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20 - 22 Ekim 2011) Bildirileri*. 706 - 710.
- Özdemir, H. (2017). Eski Türkçede İlgi ve Belirtme Durum Ekleri Adlı Makalede Bir Düzenleme. *Journal of Turkish Language and Literature*. Volume: 3. Issue: 2. 155 - 168.
- Öztürk, R. (2007). Özbek Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ (2015). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pekacar, Ç. (2007). Kumuk Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- _____ ve Erdem Uçar, F. M. (2015). Çağatay Türkçesinde +nI İlgi Hâli Eki. *International Journal of Languages' Education and Teaching*. UDES. 443 - 456.
- Recebov, N. (1996). *Özbek Şeveşunasligi*. Taşkent: Okutuvçi Yayınları.
- Reşetov, V. V. ve Şaabdurahmanov, Ş. (1978). *Özbek Dialektologiyasi*. Taşkent: Okutuvçi Neşriyatı.
- Rüstemov A. (1990). *XV-XIX. Asrlar Özbek Tili Morfologiyası*. Taşkent: Özbekistan SSC Fan Neşriyatı.

- Sev. G. (2007). *Tarihî Türk Lehçelerinde Hâl Ekleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şâşî, B. Z. (1910). *Misbâhu'l-Envâr*. Taşkent: Gulâmî Matbaası.
- _____ (2003). *Kânûn-ı Bâsitiy Yaki Kânûn el-Mabsût*. (Yayımlayan: Mehmud Heseniyy). 1. Cilt, Taşkent: Yengi Esr Evlâdı.
- _____ vd. (2004). *Ferheng el-Mabsût - Dostler Faydalanişi Üçün Tüzülgen Tibbiyât Terminleri Lugati*. (Yayımlayan: Mehkem Mehmud). Taşkent: Yengi Esr Evlâdı.
- _____ (2007). *Fevâidu'l-Edebiyye ve Mevâidu'l-Agziyye - Darularının Faydaları ve Avkatlar Desturhannın Menfaatleri*. Taşkent: Özbekistan Respublikesi Fenler Akademiyası Fen Neşriyatı.
- _____ (2009). *Devân-ı Herikiy*. (Yayımlayan: Mehmud Heseniyy). Taşkent: Fen ve Teknolojiya Neşriyatı.
- _____ (2011a). *Kânûn-ı Bâsitiy Devâ Tedbîrleri*. (Yayımlayan: Behram Abdulhalimov). Taşkent: Turan Zemin Ziyâ.
- _____ (2011b). *Kânûn-ı Bâsitiy Hâmiladar ve Emizuvçi Ayeller Hem de Güdeklerin Perverişleş Tedbîri*. (Özbek Türkçesine Aktaran: Mehmud Heseniyy). Taşkent: Turan Zemin Ziyâ.
- _____ (2012) *Amel-i Hendese - Geometriya Amelleri*. Taşkent: Oqıtuvçi Neşriyât, Matbaa İcâdiy Üyi.
- Taha, M. (2013). *Usfûrî - Menkabelerle Kırk Hadis*. İstanbul: Muallim Neşriyat.
- Tavkul, U. (2007). Karaçay-Malkar Türkçesi. *Türk Lehçeleri Grameri* (Editör: Ahmet Bican Ercilasun). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tekin, T. (2003). On the Origine of the Turkic Genitive Suffix. *Makaleler I*. Ankara: Grafiker Yayınları. 347 - 352.
- _____ (2013). Türkçede İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine. (Çev: Gökçen Bilgin). *Dil Araştırmaları 13*. 157 - 162.
- Yöldaşev, M. (2006). *Özbek Tili Praktikumı II*. Taşkent: Nizamiy Namidegi Taşkent Dövlət Pedagogika Universiteti Yayınları.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yücel, B. (1995). *Babür Divanı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Zeynalov, F. (1993). *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi Türkiye Türkçesi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Extended Abstract

The book called *Misbâhu'l-Envâr*, was published by Bâsithân ibn Zâhidhân Şâî in Tashkent in 1910, is known as “*Hadîs-i Uşfûrî*” in both Turkey and Uzbekistan. The book consists of 157 pages and is the translation of Muhammed bin Ebî Bekr er-Râzî’s 40 hadith book called “*Erbâûne Hadîsen fi'l-Afvi ve'l-Gufrân*” to Chagatai Turkish.

Bâsithân ibn Zâhidhân Şâî translated the book “*Misbâhu'l-Envâr*” from Arabic into Chagatai Turkish (1877 - 1978). Bâsithân was born and raised in Tashkent; he was a doctor who was known as “Hekîriy”. He professed medical science that he learned from his father from childhood. In addition, he wrote several documents in the literary genre. It is known that Uzbek intellectuals who were active in many fields of social sciences after 1917 were killed for various reasons. Bâsithân had a technical profession in medical science that is quite required; this eased his survival in that period.

Phonetic and morphological effect of Tashkent mouth is clearly seen in the book called “*Misbâhu'l-Envâr*” that was written by Bâsithân in 1910. Linguistic performance of Bâsithân arised from borning and growing up in Tashkent as a result of having a Tashkent origin family and using related language in family and external environment. He wrote his books in Tashkent dialect. Features in several functions of “+nI²” suffix that is scrutinized in this study are about linguistic performance with this dialect.

Accusative and genitive case inflection in dialects of notably Tashkent, Samarkand, Hive, Karşi, Namengan, Andican, Urgenç, Asiyabad were inflected by “+nI²” suffix. This function of related suffix is not limited to Uzbek Turkish. Accusative case of this suffix corresponds with genitive case in Karachay-Balkar and Kumuk Turkish and Salmas, Urmiye, Erdebil, Derbent, Tabasaran, Zayatola, Zerdab mouths of Azerbaijan Turkish in Iran. Using this suffix in two different functions caused splits in opinion in terms of root, importance and function of the suffix. These different opinions are collected under 4 main points. The first opinion argues that related suffix is derived from “+nI²” that was used as accusative in Old Turkish. The second opinion argues that the related suffix is derived as the result of function change. The third opinion is that related suffix arose as the result of various sound events. The fourth and final opinion is that related suffix derives from an independent base.

Some of the studies revealed that accusative suffix corresponds with genitive case of “+nI²” suffix. Accusative case function of “+nI²” suffix was not analyzed except for a couple of studies in Uzbekistan.

One of the most common approved opinions about base, importance and development of the suffix in Turkishness science literature is that related suffix corresponds with genitive case as well as the result of function expansion as from Old Turkish period.

“+nI²” functioned as accusative case in 531 points and also as genitive case in 974 points in the book called “*Misbâhu'l-Envâr*” that belongs to the last period Chagatai Turkish. It is seen in the text that “+nI²” suffix is used in genitive case function more than its own original function. This circumstance shows that genitive case function of “+nI²” is used as much as accusative case in Tashkent region in 1910 when related book was written.

Genitive case function is observed in text in “pronoun+preposition” “pronoun+noun” and “noun+noun” formations. 6 of 974 uses were in the form of “pronoun+preposition”; 300 of them were “pronoun+noun”; 668 of them were “noun+noun”. Moreover, “+nI²” suffix that is the standard genitive case suffix of

Chagatai and Uzbek Turkish was used as accusative case function in 9 points. This shows that “+nI²” accusative case suffix and “+nI²η” genitive case suffix complements each other; accusative case function of “+nI²η” suffix becomes narrow. “+nI²η” suffix in text was used in genitive case by its original function only in 1 place.

One of syntax rules of Turkish is that passive and intransitive verbs as well as noun clauses do not take a direct object. “+nI²” suffix was used with intransitive and passive verb on the places in the text; it was also used with a noun clause on 1 place. Use of suffix in passive and intransitive verbs was specified in Uzbekistan-centered studies. This use is a situation peculiar to “*Bâbürnâme*” and books of Ali Şir Nevâî.

Interchange between genitive and accusative case suffixes, in other words, using these suffixes in each other’s function intensified the thoughts of L. Karahan. Using accusative case suffix with intransitive verbs and noun clauses is another factor that intensified the thoughts of L. Karahan. Moreover, both “+nI²” accusative case suffix and “+nI²η” genitive case suffix on pronouns in which “definiteness” meaning is strong can be deducted. There is need for many examples about using “+nI²” suffix with intransitive verbs. Evaluations that will be made on texts belong to last period of Chagatai Turkish in Uzbek mouths will provide lengthier information. As is mentioned by several Uzbekistani linguists, studies that will be conducted on several texts of Ali Şir Nevâî in “*Bâbürnâme*” language may be loadstars for us about using “+nI²” suffix in several functions.